

D 2643

DOREC 2

28. LETNIK

1976

BOREC 1976/2 ★ XXVIII

Revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, France Sušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: n. c. 320-476, interna: 34

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 65 **Lojze Gostiša:** Partizanska »Zdravljica«
- 73 **Zvone Kržišnik:** Anali o mestu heroju
- 82 **Branko Miljković:** Hvalnica svetu, pesem
- 83 **Janez Kajzer:** Življenje Slovencev v svobodi
- 93 **Dore Klemenčič-Maj:** V opankah po Dolenjskem in Beli krajini
- 105 **Ivan Križnar:** Socialna in politična pripadnost slovenskih partizanov v letu 1941
- 109 **Jože Koren:** Kri na časnikih
- 113 **Emil Cesar:** Sveži veter »Veselega teatra«
- 124 **Cvetko Zagorski:** Še jaz, pesem
- 124 **Branko Miljković:** Obramba domovine, pesem

Književnost — ocene

- 125 **Iztok Ilich**
Ive Mihovilović: Ustaški kralj
- 126 **Janko Poljanec**
Radko Polič: Belokranjski odred
- 127 **Iztok Ilich**
Vlado Habjan: Trotamora

Bibliografija

- 128 V oceno smo prejeli

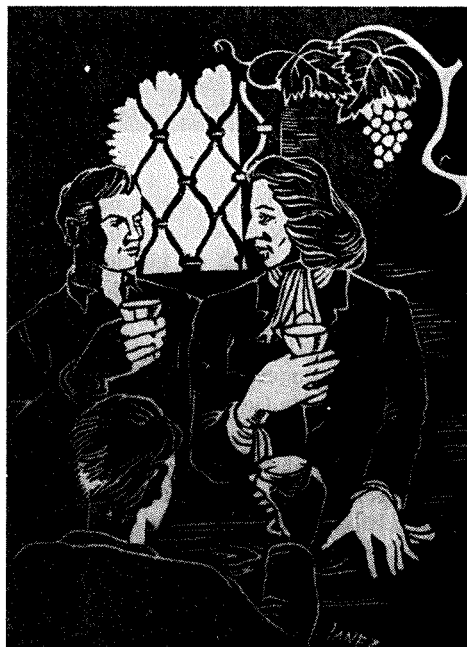
Grafika na naslovni strani: Lojze Lavrič: Zetev v svobodi, 1943, linorez

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon 320-486, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 80 dinarjev, polletna 40 dinarjev. Posamezna številka 8 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Lojze Gostiša

Partizanska »Zdravljica«

*Prijatljji! Obrodile so trte vince nam
sladkó...*

V partizanih; v pozni jeseni 1944. Svet v drugi svetovni vojni. Četrto leto osvobodilnega boja, ljudske revolucije. Praznično vojno leto Slovencev: sto let Prešernove Zdravljice. In to stoletnico počasti pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Gorenjsko, nekdanje območje ožje domovine pesnika Franceta Prešerna, z reprezentančno izdajo njegove Zdravljice.

Bibliofilska izdaja v revoluciji! V grapi. V opuščenem bunkerju, ki ga le gole deske in tramovje ločijo od življenja pod milim nebom, od divjine in vremenskih nepravil, gorskega sveta, skritega v globeli Davškega hribovja.

Edinost, sreča, sprava k nam naj nazaj se vrnejo...

Bibliofilška izdaja; zasnovana, natisnjena ob sovražnikovem skrbno nadzorovanem in zastraženem cestnem in železniškem omrežju Gorenjske. Zasnovana in natisnjena streljaj daleč od glavne ceste in nekaj kilometrov zračne oddaljenosti od železniške proge. V neposredni bližini sovražnikovih postojank (Sorica, Podbrdo, Železniki, Selce, Praprotno, Škofja Loka...) ob nenehni prisotnosti sovražnika, ob njegovem zasledovanju, ob njegovih obhodnih stražah in hajkah — esesovcev, graničarjev, žandarjev in njihovih psov. Sedemnajst kilometrov zračne črte od Bleda, sedeža gestapa za Gorenjsko.

Bibliofilška izdaja, ki terja nekaj sto kilometrov papirja, barv in drugega grafičnega materiala iz okupatorjevih postojank. Bibliofilška izdaja, ki zavezuje politične terenske delavce Osvobodilne fronte in gospodarstvenike, za nabavo tega materiala. Bibliofilška izdaja, ki potrebuje transportno četo in četi v pomoč še kmete, ženske, mladinke, otroke, konje, mule in volovske vprege, saj bo treba vse to tovoriti dneve in noči, v dežju in metežu, v snegu in blatu; po drčah in grapah, čez zastražene železniške proge in zamrle reke; mimo bunkerjev, minskih polj, straž in zased...

V tistem vojnem času je dejanje in nehanje slovenskega naroda za ceno človeških žrtev usmerjeno k uresničevanju vsega, kar sta terjali plemeniti besedi: Svoboda in Pravica. Med temi velikimi dejanji je tudi natis Prešernove Zdravljice 1944. »Menda nikjer na svetu niso kulturni velikani tako malo ustvarjali za svojo sodobnost, ki ni mogla doumeti, kam sega njihova napredna misel, in tako veliko za prihodnost svojega naroda kakor pri nas...«¹ Tudi Prešernova misel se dolga leta prebija do naše zavesti, dokler se politični program njegove Zdravljice na prvem kongresu KPS na Čebinah 1937 končno ne zlije s političnim programom Komunistične stranke Slovenije. Pozneje — 1941 — ga povzame vodstvo upora v uvodniku prve številke Slovenskega poročevalca in ga vzporedi s svojo vizijo svobode in s svojo podobo člo-

*Mladenči, zdaj se pije zdravljica vaša,
vi naš up...*

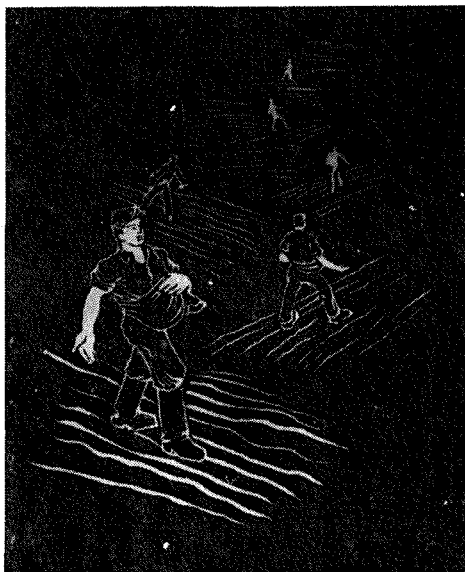
večanstva. »V svoji strastni ljubezni do svobode in napredka pričanja naše pokolenje spoznavati vso blagorodnost misli in vso veličino duha, ki je našemu Prešernu pred sto leti narekovala njegovo Zdravljico.«¹

Kar so bile prej hrepeneče ponavljanje besede, je zdaj prešlo v kri naroda, v revolucijo. Zdravljica je postala slovenska marseljeza. Ljudstvo jo prebira, jo recitira in poje; ponatiskuje in ilustrira: piše o njej in razmišlja. Po Prešernu se imenuje partizanska ciklostilna tehnika na Bohorju, po njem se imenuje VII. udarna brigada, XXXI. divizije IX. korpusa narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije. Njegovi stihi so izvezeni na bojnih zastavah; z obletnico njegove smrti so bile povezane akcije ilegalne Ljubljane. In predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta je 1. februarja 1945 določilo: »Ta dan — (8. II.) — bodi naš kulturni praznik!«

Prvi zarodki Zdravljice pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte za Gorenjsko segajo v drugo polovico oktobra 1944. Ozračje je vse bolj nabito s pričakovanji končnega izida narodnoosvobodilnega boja. In v tem ozračju se rodi tudi misel: izdati Prešernovo Zdravljico...

Viher² in Boš³, se ob večerih večkrat srečujeta pri Španovi mami, pri Hrva-tu, v Globeli ali tiskarni. Srečata se tudi nekega poznooktobrskega večera. Pogovor nanese na Prešernovo Zdravljico⁴. Ob tem pogovoru se Viheru utrne misel o re-prezentačni izdaji te pesmi. Vsaka kitica naj bi bila na posebnem listu in naj bi imela svojo ilustracijo. Boš to zamisel spopolni s svojimi strokovnimi nasveti in po-trdi, da bi tiskarna Trilof zmogla to grafično razkošje. Toda Viher bi rad še in še, Boš pa molči ali celo ugovarja. In pri tem ostane. A ko Viher dobi v drugi polovici decembra prvi izvod natisnjene Zdravljice, ugotovi, da Boš ni samo izpolnil vseh njegovih želja, ampak storil še več.

V grafičnem ateljeju pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko. Poleg vodje ateljeja in izrezovalca žigov delata v njem še arhitekt Viher in slikar ilustrator Janez.⁵

Žive naj vsi naródi, ki hrepené dočakat dan...

Njuna skrb je oprema — grafična kultura osrednjega gorenjskega partizanskega tiska. Ob proslavah in mitingih skrbita še za opremo dvoran, kozolcev in skednjev. Hkrati projektira Viher bunker pokrajinske tehnike in napravi načrt za njeno hidroelektrarno in turbino. Janez slika. Kakor domala vsem partizanom pa jima je vmes usojeno tudi prenekatero fizično delo. Ob vsem tem si naložita še delo z Zdravljico.

Pričneta prve dni novembra. Do takrat se zamisel počasi ogreva ob pogovorih, v posvetih, v razmišljanju v prečutih nočeh. Potem poizkušata, skicirata, rišeta. Zamisel se preliva v likovno izpoved, zori in se izčiščuje. Janez mora zasnovati in izrezati osem celostranskih, $14 \times 20,5$ cm velikih linorezov. Viher nariše in izreže šestnajst vinjet, napis in Prešernovo podobo na ovitku.

Dobre tri tedne pripravljata, skicirata, rišeta, izrezujeta linolej in hkrati opravljata še vse drugo v osrednjih gorenjskih partizanskih tiskarnah in tehnikah potrebno grafično delo. Pokrajinska tehnika, ki jo vodi Bodin⁶, je v spoštovanju Prešernove veličine skrbno spremljala njuno delo. Janez in Viher sta v središču »Gorenjske«. »Vse je odlično pripravljeno. Nič nama ne manjka. In vsako noč dobiva še posebej kos kruha — za Zdravljico,« pravi Viher. Kaj je to danes kos kruha? A takrat je bilo to veliko priznanje; kakor nekoč poljskemu pisatelju Reymontu žitni klas, ki so mu ga kmetje poklonili za njegove Kmete.

Z materialom ju oskrbuje nabavni oddelek pokrajinske tehnike. Režeta v star, obrabljen linolej, ki so ga kurirji že predtem znosili iz Bohinja in iz Puterhofa nad Tržičem, iz Ljubljane pa so ga nekajkrat pripeljali celo nemški častniki, ki so jim ga podtaknili iznajdljivi terenski delavci, ne da bi seveda častniki vedeli, kaj in za koga vozijo.

Okrog 20. novembra — kakor sklepamo iz nedatiranega dopisa št. 2904/4-G7 — pošlje grafični atelje komisiji za agitacijo in propagando pri pokrajinskem odboru Osvobodilne fronte za Gorenjsko osnutek Zdravljice in prvi poizkusni odtis linoreza. Janezovo in Vihrovo delo se bliža koncu. Osmega decembra 1944 dobi tiskarna Trilof naročilo: izdelajte Zdravljico!

Bog živi vse Slovenke, prelepe, žlahtne rožice...

Delo prevzame partizanska tiskarna Trilof v opuščnem bunkerju Davške grape pod Španovo domačijo. Zgodovina komaj polletnega obstoja te tiskarne je eno najbolj dramatičnih poglavij in hkrati najuspešnejših obdobj gorenjskih partizanskih tehnik in tiskarn. V šestih mesecih se dvakrat preseli, s črkovnim materialom, z orodjem, s tristo kilogramov težkim strojem in s papirjem vred. Najprej iz Belega potoka pri Medvodah čez Dolomite in Poljansko dolino v Selško dolino. Spotoma se spopade z motorizirano nemško kolono, izgubi pri tem osem ljudi, ves črkovni material in nekatere dele stroja. Ko nabavijo nove črke, popravijo stroj in ko spet deset dni dela, zasuje tiskarno zemeljski plaz. Spet se je treba seliti, a pet dni nato že tiskajo — kakor povedano, v grapi, v opuščnem bunkerju pokrajinske tehnike pod španom v Davči.

Tiskarna se stiska na devetih kvadratnih metrih površine, in to stavница, strojnica, stroj za rezanje papirja in še ležišča. Razdeljevalnica natisnjene literature je v bunkerju s sedmimi in kuhinja v bunkerju s štirimi kvadratnimi metri površine. V teh prostorih delajo in prebivajo tehnični vodja tiskarne, stavec, strojnik, gonilci stroja, razdeljevalec natisnjene literature, gospodar, kurirji in kuhinjsko osebje, skupaj trinajst ljudi. Tiskarno vodi Boš, član pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko, odgovoren za obe gorenjski tiskarni — Donas in Trilof. Tiskarski stroj je sestavljen skrajno preprosto. Od načrtov do izvedbe je vse delo partizanskih rok — konstruktorja Dona⁸, svetovalca Boša, pomočnice Naste⁹ in še nekaterih sodelavcev iz Medvod, Železnikov in Kroke. Dotlej je v šestih mesecih obstoja in v štirih mesecih in sedmih dneh delovanja tiskarna Trilof natisnila na tem stroju 240 862 izvodov razne literature v 527 920 odtisih. Med temi tudi Prešernovo Zdravljico.¹⁰

Za natis Zdravljice so uporabili štiri vrste papirja: tanek, brezlesni, tako imenovani mesarski papir (za zavijanje mesa) — v našem primeru za prvo stran in za odtise linorezov, za besedilo in vinjete prozoren pergamin papir; za ovitek pa rdeč in bel karton.

Papir najprej ročno zrežejo, nato pa list za listom, rdečo in črno barvo drugo za drugo ročno odtisnejo — 28 728¹¹ odtisov; zlagajo in sušijo na policah in po pogradih; pokrivajo in zlatijo — nepretrgoma noč in dan, deset dni in deset noči: Boš, Ivanka¹², Miloš¹³, Minka¹⁴, Miro¹⁵, Nace¹⁶, Nuša¹⁷, Samo¹⁸, Savc¹⁹, Španov²⁰, Žane²¹ — grafiki, delavci, kmečki sinovi in hčere. Delovni prostor tiskarne je bil prenasičen z zlato bronzo, ki je sedala na obraze. Bili so resnično »zlati«, a zlati tudi v prenesenem pomenu.

Vezavo si zamisli strojnik Nace: luknjalnik za papir in vrvice iz domače volne v beli, modri in rdeči barvi. To pritegne k delu še druge ljudi davškega okoliša. Mladinke zberejo, obarvajo in spredejo volno. Potem v tiskarni zvežejo Zdravljico. Zadnji primerek 21. decembra. Oštevilčijo 1500 izvodov. Prvega s posvetilom: »Našemu narodnemu junaku, genialnemu ustvaritelju narodnoosvobodilne vojske in nove demokratične Jugoslavije Josipu Brozu Titu«. Drugega namenijo tovarišu Edvardu Kardelju.

In potem prevzamejo Zdravljico kurirji.

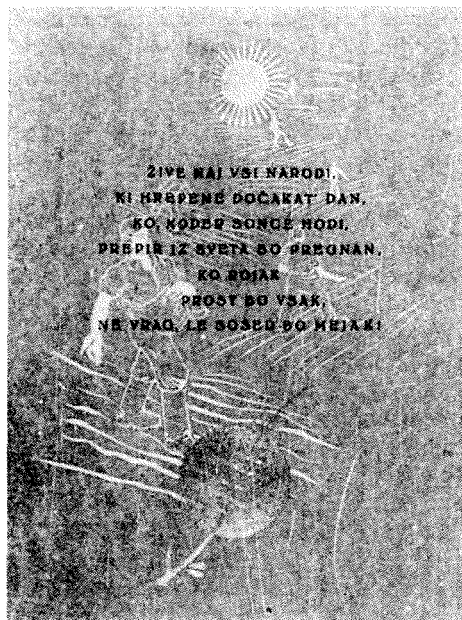
Pri Gorenjskem se naseli tiho, praznično razpoloženje. Ljudi prevzameta zadovoljstvo in ponos. V grapi, v Davči, v Trilofu in pokrajinski tehniki, na oblastnem komiteju KPS in pokrajinskem odboru Osvobodilne fronte za Gorenjsko, v Prešernovi brigadi, v diviziji in na korpusu. V vojski in njenem zaledju, v Sloveniji in Jugoslaviji. Zdravljica postane nagrada za najboljše in najzaslužnejše na področju pokrajinskega odbora OF in IX. korpusa NOV. Avtorja Zdravljice Janez in Viher pa dobita za nagrado brzostrelko in uniformo, darilo komandanta in komisarja IX. korpusa narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije. Darilo vojske, ki se še zmeraj bojuje za uresničenje velike misli o Svobodi in Pravici, odsev kulturnega poslanstva narodnoosvobodilnega boja in ljudske revolucije. Če je Zdravljica po naključju izšla na Gorenjskem, nikakor ni po naključju izšla prav v času našega velikega boja. V potrdilo povezanosti tega boja in naše kulture visita zdaj dve partizanski puški v Prešernovi rojstni hiši.

Likovno je težko dojeti in pravilno ovrednotiti Zdravljico, ne da bi upoštevali skup okolnosti in pogojev tedanjega časa, ki so usodno posegali v njen nastanek. V partizanskem načinu bojevanja pogojena strategija osvobodilnega boja ni le dejanje novih razsežnosti vojnih veščin, ampak tudi novih potreb, drugačnih zahtev. In zato je bila potrebna tudi Zdravljica. Terjal jo je čas, ki ni vprašal, kje, kdaj in kako je mogoče, s kom in s kakšnimi tehničnimi sredstvi.

Viher je bil takrat že diplomiran arhitekt; Janezu pa je bilo šele 21 let. Razen tečaja Probude ni imel nikakršne likovne izobrazbe. Bil je samouk. Odkrije in dvigne ga revolucija. Po končani vojni pa mu omogoči študij, ki ga je v mladosti zamudil.

Likovno je zdravljica zasnovana na besedilu vsake posamezne kitice. Za vsako izreže Janez linorez, Viher pa za vsako dvojce vinjet. Besedilo in vinjeti sta odtisnjeni v rdeči in zlati barvi na presojnem papirju. Skozenj pa kot podton preseva ilustracija na naslednjem listu, v črni barvi odtisnjenega linoreza. Izhodišče je torej grafična podvojitev tekstove predloge, podvojitev in stopnjevanje likovnega izraza. Takšna zamisel terja usklajeno skupinsko delo — terja sodelovanje obeh avtorjev, natančno delo stavca, strojnika in končno še knjigoveza.

Izpovedno misel Janezovih linorezov dopolnjujejo Vihrove vinjete. To so simbolični liki ali v kompoziciji linoreza izbrani in potem stilizirani detajli. Linorez in vinjeti povezuje besedilo posamezne kitice, grafično oblikovano v obliki čaše. Tu je Viher prisluhnil svojemu učitelju Plečniku: »Zdravljica ni samo pesem, je tudi oblika.« In tako dobimo novo kompozicijsko misel, strnjeno likovno enoto — ilu-

*Dokaj dni naj živi vsak, kar nas dobrih
je ljudi...*

stracije, vinjete in besedila, odtisnjeno na dveh listih, na dveh različnih strojih in kakovosti papirja. V Zdravljico sta tako vneseni dve oblikovno domiselni vrednoti: časovno zaporedje in skladnost razmerij sestavin. Za čas gverile in še za današnji čas, za takratne razmere in možnosti — drzna misel, ki daje Zdravljici pečat sodobnosti, pečat likovnega fenomena svojega časa.

Ilustriranje Zdravljice je naloga, ki bi o njej še v miru dolgo razmišljal prenekateri akademsko izobražen slikar — izkušen ilustrator. Janez se loti dela z mladostno, partizansko zagnanostjo, resno in ponosno. Pri ilustriranju se strogo ravna po besedilu, v glavnem po vsebini prvih dveh stihov vsake kitice. In to vsebino prepoji z duhom našega narodnoosvobodilnega boja. Prepojene so z iskreno, likovno preprosto govorico, ki je znala prisluhniti potrebam tedanjega časa, borcem in ljudstvu. Janez je talentiran risar. Risba mu je v krvi. In ta risba je kljub težavam v tehniki linoreza prisotna tudi v ilustracijah Zdravljice v njegovem življenjskem in nam predragocenem likovnem dokumentu Prešerna in kulturnega poslanstva revolucije.

Viher zasnuje Zdravljico kot likovno izoblikovana osebnost. Že v mladosti ga usoda poveže s Prešernom. Kot otrok hodi vsak dan mimo njegovega groba v šolo; kot študent napravi načrte za obnovo Prešernove rojstne hiše. V partizanih zasnuje likovno izdajo njegove Zdravljice. Po osvoboditvi uredi njegov gaj na kranjskem pokopališču. Kot Gorenjec je Viher Prešernov ožji rojak. Oba sta izšla iz gorskega sveta, Gorenjske. Kot oblikovalcu Zdravljice je pomenil Viheru ta svet ob Davščici in Zali (kljub vojnemu neurju) vso tisto lepoto doživetja, kakršna je nekoč živela v Prešernovi podzavesti in bila opora njegovemu ustvarjalnemu duhu.

Iz Vihrove zasnove Zdravljice odsevajo visoka kulturna stopnja oblikovalca, njegovo likovno znanje in okus. Kakor Janez v risbi skuša Viher ujeti likovni izraz v preprostem liku, v stilizirani obliki rastline, živali ali predmeta. Njegove vinjete,

rezane v linolej, so s svojo domiselnostjo in preciznim rezom grafično doživetje Zdravljice. Stilno je v njih čutiti romantični klasicizem Prešernove dobe.

Zdravljica je plod skupnega prizadevanja po delu in dolžnostih različnih, a z isto mislijo in istim čustvom prežetih ljudi. V razmerah, v kakršnih je nastala, in izjemen pojav na položajih gverile, osvobodilnih vojn in revolucij.

Tridesetletnica osvoboditve

Ob ponatisu Prešernove Zdravljice pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte za Gorenjsko — 1944. Odgovorimo na vprašanje, kako je bila takšna izdaja takrat mogoča?

Predvsem: narodnoosvobodilni boj od vsega začetka ni samo boj za golo življenje, za svobodo, za pravico, ampak hkrati tudi boj za našo kulturno dediščino in kulturno samobitnost. Najvišje centralno vodstvo revolucije in pokrajinska vodstva se tega globoko zavedajo, zavedajo se, da izhajajo vse iz naše preteklosti in živi v našem ljudstvu. Oblastni komite KPS za Gorenjsko, s tedanjim sekretarjem Bogdanom Osolnikom, si poleg političnih nalog vseskozi nalaga tudi naloge s področja kulturnega življenja; posebej se zavzema še za izdajo Prešernove Zdravljice.

Takšna izdaja Zdravljice je bila mogoča zaradi predvojnih izkušenj ilegalne partijske tehnike; mogoča zaradi izredne organiziranosti gorenjskega partizanskega tiska, ki ga od leta 1942 vodi Adolf Arigler-Bodin. Mogoča je bila zaradi nesebične požrtvovalnosti tistih, ki so mesece in mesece noč in dan delali v bunkerjih tehnik in tiskarn.

Mogoča je bila zaradi zvestobe in pomoči vaščanov tamkajšnjega okoliša, Davče in Zalega loga.

In končno je ta bibliofilska izdaja bila mogoča zaradi tradicije visoke slovenske knjižne grafične kulture, bibliofilska izdaja brez kakršnihkoli snobistično estetskih teženj. Rodilo jo je najgloblje hotenje slovenskega naroda, da bi izbojeval čas,

ko rojak
prost bo vsak,
ne vrag, le sosed bo mejak!

Viri. Arhiv Pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana. Dnevnik Adolfa Ariglerja-Bodina v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana. Ustni viri: Adolf Arigler-Bodin, Franc Boštjančič-Boš, Bogdan Osolnik, ing. arh. Marjan Sorli, Janez Vidic; osebni zapisi in neobjavljeni spomini.

Literatura: Jože Krall: Ilegalne tiskarne grafičnega oddelka »B« Pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko — Tiskarna »Trilof«; Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS I-1957, str. 62, Ana Benedičič: Partizanske tehnike in tiskarne na Gorenjskem; Kranjski zbornik 1970, str. 32. Viktor Smolej: Prešeren in narodnoosvobodilna vojna; Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino 1955, str. 5—14. Viktor Smolej: Zgodovina slovenskega slovstva; knjiga VII. Slovenska matica 1971, str. 96—102.

¹ Boris Zihnerl: Za pravičen odnos do naše kulturne dediščine; Ljudska pravica, 28. maja 1944.

² Ing. arh. Marjan Sorli.

³ France Boštjančič-Boš.

⁴ Ustni vir F. Boštjančič-Boš.

⁵ Janez Vidic.

⁶ Adolf Arigler-Bodin.

⁷ Arhiv Pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko, v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana.

⁸ Edo Bregar-Don.

⁹ Nataša Sešek.

¹⁰ Jože Krall: Ilegalne tiskarne grafičnega oddelka »B« Pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko; letopis MNO LRS I-1957, str. 75.

¹¹ Glej op. 10, str. 74.

^{12—21} Ivanka Pegam, Miloš Jocič-Rado, Minka Mrak, Lado Košiček-Miro, Janez Fister-Nace, Nuša Bokal, Franc Ceklin-Samo, Janez Bokal-Savc, France Biček-Španov, Zane Klemenčič.

Zvone Kržišnik

Anali o mestu heroju

VI. del

Domobranstvo je bilo torej porojeno iz okupatorskega nasilja in iz klasičnih protirevolucionarnih pobud. S pomočjo protiljudske propagande ter zlorabljenih verskih ter narodnostnih čustev — v tem procesu so si nakopali težko krivdo mnogi bivši oblastniki, samozvani »narodni voditelji«, velik del duhovščine in celo škof — pa zaradi eksistenčne in moralno-etične neodpornosti posameznikov. Zavaljo vsakršne preračunljivosti ter zato, da bi si kakorkoli, čeprav na sramoten način ohranili življenje in si izboljšali položaj v tisti dolgi vojni, so mnogi Slovenci klonili in se pridružili izdajalcem. Te vrste so se rekrutirale iz malo zavestnega kmečkega in lumpenproletarskega življa, iz avanturističnih, stremuških, ali sfanatiziranih ozkih krogov dijaštva, študentstva in druge inteligence, iz razbitih ostankov vaških straž in bele garde, iz privržencev nacionalističnega in četniškega gibanja, iz apatičnih internirancev, ki so jim zgolj v ta namen dali prostost, pa iz utrujenih, resigniranih ljudi, ki so izgubili kompas in jim je bilo že čisto vseeno, če se uvrste med narodne izobčence.

Domala neverjetno je, da se je moglo domobranstvo krepiti v času, ko je že bila davno mimo Teheranska konferenca, pa še potem, ko je v začetku junija 1944 padel Rim, ko se je začela invazija v Normandijo, ko je julijski atentat na Hitlerja moral še tako neumnega kvislinga opozoriti na začetek razsula, ko je rdeča armada že osvobodila zadnje kotičke svoje zemlje, ko je avgusta padel Pariz, ko so v začetku septembra sovjetske divizije že prodrle na jugoslovansko ozemlje in so 20. oktobra pomagale Titovi vojski osvoboditi Beograd.

Z glavo v pesku kot noji so belogardistični vojskovodje samim sebi prikrivali, da ves svet že pozna pravo resnico o boju jugoslovanskih in še posebej o boju slovenskega naroda; da jih celo njihova emigrantska bratovščina počasi pušča na cedilu; da je maršal Tito sredi junija sklenil na Visu sporazum z londonsko jugoslovansko vlado; da z vsemi številnimi domobranskimi enotami ne morejo trajno zasedi ozemlja, ki ga partizani drže osvobojenega že izza italijanske kapitulacije, še več, da ne morejo ne sami ne z nemaško pomočjo ubraniti pred partizanskimi korpusi niti tako pomembnih prometnih žil, kot je proga Ljubljana—Trst; da jim z vsem terorjem ni uspelo pokoriti niti ilegalne Ljubljane; da bi bil skrajni čas, ko bi priznali svojo bratomorno krivdo, nehali zaslepljevati svoje svetlo modre uniformirance in sledili

velikodušnemu Titovemu apelu, s katerim je konec avgusta poslednjič pozval izdajalske formacije v državi, naj zapuste okupatorja in preidejo na stran NOB.

Zaman vsako upanje. Prikladen zemljepisni položaj, slaboumnost, logika utapljalčevega se obupanca, ki se oprijemlje sleherne slamice, predvsem pa strastno razredno sovraštvo so namenili tem propalim kreaturam tragikomično čast, da bodo vztrajale še nekaj dni po brezpogojni kapitulaciji Nemčije kot zadnji branik nacizma v Evropi.

Še z večjo trmo kot vse minulo leto poganjajo Vuk Rupnik, Čof, Meničanin, Stamenković, Bitenc jeseni 1944 svoje udarne bataljone iz utrjenih postojank proti osvobojenemu ozemlju. Domobranci požigajo vasi, pobijajo civilno prebivalstvo, plenijo, slačijo mrtve in jim pulijo zlate zobe, utapljujejo poživiljene nagone v pijančevanju in sadizmu. Toda brigade in divizije NOV žilavo branijo svobodno ozemlje, prehajajo v silovite protinapade, tolčejo domobranske gibljive in posadne enote, da se morajo spet in spet vračati na izhodiščne položaje, čeprav se bore z ramo ob rami z nemškimi soldati in jih nemški inštruktorji neusmiljeno gonijo naprej. Morala domobranskih vojakov propada, samo ostre eksemplarične kazni zadržujejo mnoge izmed njih, da ne dezertirajo. Obratno, morala partizanskih borcev raste, čeprav morajo prestatjati veliko hujše napore, čeprav jih ne čakajo v zaledju tople kasarne, čeprav jim manjka hrane, orožja, zdravil, obleke, obutve...

Neuspehi domobranstva v vseh slovenskih pokrajinah podžigajo okupatorja in njegove pomagače, da bi naposled zatrli vsaj boj ilegalne Ljubljane. Policija besno nadaljuje z aretacijami, ki jih pripravljajo vohuni, agentje, provokatorji, potem ko so si olajšali posel z razdelitvijo mesta v dvajset sektorjev. Uspe jim razkriti prenekateri organizacijski sestav Osvobodilne fronte, razbiti mnoge odbore, prekiniti delo številnih celic v specialnih sektorjih odpora. Lovska strast zavaja policiste, da osumljajo in preganjajo tudi čisto mirujoče Ljubljance. Ječe so prenapolnjene, teden za tednom odhajajo na sever transporti internirancev, črna roka ne jenja in ne jenja moriti, Begunje ter urhovska in druge klavnice gohtajo slovenska življenja. Toda še vedno se zdi reakciji, ki nadkriljuje v krutosti samega okupatorja, kosa prepočasna, nekako skrhana. Videti je, da je borbena Ljubljana neizčrpna; kajti, čeprav je vsa ranjena, sestradana, do konca iznemogla, se drži na nogah kot ponosen gladiator; ta bo bil s pestmi po krvavih gobcih zverin, ki mu trgajo živo meso, dokler bo v njem še iskrica moči. Še traja v Ljubljani odpor, še je v tem osirju preveč os, zato okupator sklene, naj se vse, kar še utegne pičiti, nemudoma odstrani v organizacijo TODT in k »Narodnim pionirjem«. PÖLL. In še več, še veliko več protikomunističnih predavanj, več proglasov komunističnim zapeljancem, več izključitev iz šol, več aretacij kulturnikov, več intenzivnih racij v rdečih tovarnah! Saj si ni mogoče zamisliti, da je še julija 1944 odšlo na desetine Ljubljancev prek žice, mimo domobranskih posadk, po železniških in drugih kanalih v partizane. Še zmerom se pojavljajo komunistični letaki in lepaki; kolikor se uniči komunističnih bunkerjev in tiskarn, toliko se spet pojavi novih; naj so ujeti tudi takšni uporniki, kot so bili partizanski tiskarji Milena Simčič, Milena Premrl in Jaka Polutnik, še je izšel v oktobru Slovenski poročevalec. Zasačena, mučena in ubita je bila komunistka Marija Vajšl, odkrita je bila radijska postaja za zvezo Ljubljane z glavnim štabom upornikov, odkriti kadri te postaje z voditeljico ing. Jelko Lasič vred, aretiran blagajnik OF Anton Knez. V prisilni delavnici je bila po strahotnih mučenjih umorjena Vida Janežič, ko je bila izdana in so jo privlekli na morišče iz logorja Hallein...

Toda noben, še tako hud udarec ne more ubiti Fronte; Ljubljana ostaja slej ko prej neuklonljiva. Vsepovsod, kjer trgajo okupatorske klešče v uporniškem tkivu mesta, se rane zaraščajo; v boj vstopajo — in le od kod se jemljejo — še zmerom novi borci, nove borke.

Ko je bilo fašistični Nemčiji odmerjenih še zadnjih šest mesecev agonije, usoda ni hotela, da bi bila žrtvena preizkušnja, ki je morala skozi ilegalno Ljubljano, kakorkoli olajšana. Videti je bilo, kot da uporna slovenska prestolnica magično privlači nase onemoglo jezo in maščevalnost okupatorja. Čeprav mu je bilo namreč že davno jasno, da je na vseh bojiščih izgubljen, se ni hotel odreči sladostrastju, da ne bi do zadnjega mučil mesta, ki mu je s svojim bojem povzročilo toliko tegob in sramote. Tudi silam protirevolucije je bila ista ihtava pobesnelost, za katero so edino še imele in hranile moč, poglavitna vsebina delovanja. Zanj so porabljale največ energije celo takrat, ko se jim je zazdel skrajni čas, da se spletkarsko prelevijo iz Hitlerjevega zaveznika v prijatelja Anglije in Amerike ter da preimenujejo domobranstvo v Slovensko narodno vojsko.

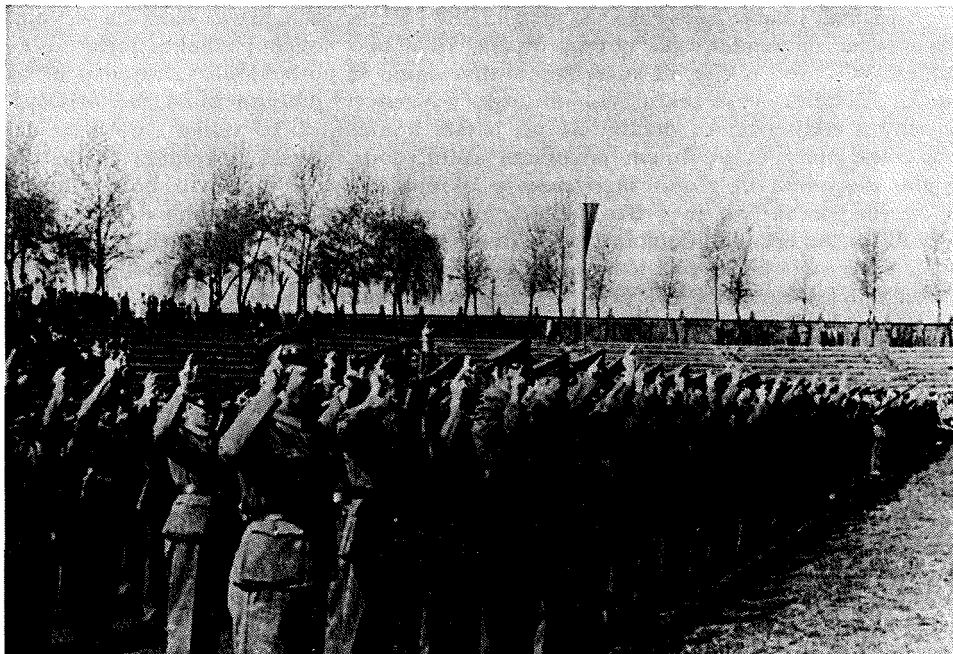
Platonični poskusi levitve, ki jih še tak lahkovernež ne bi mogel pogoltniti, so se sproti polomili ob naravnem reagiranju nemških gospodarjev, ob že kar prislovnični jalovosti bele garde v sferi dejanja, pa seveda ob znani lastnosti matice zgodovine, da je premišljena in počasna celo v sprejemanju utemeljenih resnic, kje pa da bi si pustila servirati hitre in k temu še nerodne cirkuške akrobacije. Ko so Nemci odkrili, da se nekateri domobranski oficirji skušajo povezovati s politično emigracijo na zahodu, da hočejo nekatere domobranske enote v Ljubljani in na terenu skrivati orožje in da se tu pa tam kradoma spreminjajo v tako imenovane četniške odrede, — so gestapovci kar na hitro roko pozaprli kopico spretnjakovičev z načelnikom domobranskega štaba Ernestom Peterlinom vred. Januarja 1945 je zvesti Rupnik močno pokaral elemente, ki »se hočejo vpletati v ilegalo« in ne vedo, da »nemške oblasti, ki so nam domobranstvo omogočile, ne bodo trpele, da se v domobranstvu omogoči zarota proti njim... Slovensko domobranstvo ne more trpeti, da bi mu zaradi brezvestne igre nekaterih političarjev... bilo izbito orožje iz rok.« Kako jalov je bil že v zametku poskus levitve, je bilo razvidno iz dogovorov o nenapadanju med četniškimi in nemškimi oficirji, iz sodelovanja med obojimi obveščevalci pa iz ugotovitev Narodnega odbora, ustanovljenega v reakcionarnih krogih januarja meseca, da »četniški odredi samo dražijo Nemce« in da ni bistvene razlike med legalnim domobranstvom in »ilegalnim« četništvom. Domobranci je bore malo zanimalo, pa tudi malokdo med njimi je vedel, da se jih je kot ogenj vode vendarle oprijemal naziv »slovenska narodna vojska«. Lahko je bilo napletati take prismođarije ljubljanskim politikantom, teže pa jih je skušal domobranski vojak, ki ga je še tja v marec in globoko v april gonil nemški valpet pred mitraljeze IX. in VII. korpusa NOV. Vsi bedni poskusi protirevolucionarnih voditeljev — trajali so do nemške kapitulacije in še dlje — da bi se s pomočjo domobranskih in četniških enot polastili oblasti na Slovenskem, so drug za drugim klavarno propadli. Celó konec aprila, ko so se Nemci že pripravljali na splošen umik iz Slovenije, niso dovolili belogardističnemu volu, da bi izskočil iz skupnih ojníc, sam pa tudi ni zbral moči za to. Kronika zadnjih dni je zabeležila vrsto tragikomičnih dogajanj okrog teh poskusov: kako so se beli strategji bali upreti Nemcem, češ da bi bilo to »nemoralno« in da bi na Nemce napravilo »slab vtis«; kako so se ti strategji poskrili, da jih ne bi general Rösener aretirál, ko je odklonil njihovo »prošnjo«, naj jim preda oblast. Kako so se vedli kot neokreten zoboder, ko jim niti s škofovim posredovanjem zlepa ni uspelo izpuliti iz lastnih ust neubogljivega kočnika — Rupnika; kako so 3. maja zaigrali na Taboru šaljivo farso, s tem da so se proglasili za slovensko narodno predstavništvo ob hipertrofični razpošiljavi prošnjih brzozavk kralju Petru, Churchillu, Trumanu, Kreku, naj vendar angloameriška vojska zasede Slovenijo; kako so naposled vendarle uspeli nadeti domobranstvu zveneče ime »Ljubljanska divizija slovenske narodne vojske« pa poverili tej diviziji prvo in hkrati zadnjo nalogo, naj zbeži na Koroško, nudeč turobno spremstvo vsej politični smetani slovenske kontrarevolucije. Žal so morali domo-

branci že ob izpolnjevanju tega povelja doživljati sramoto, da so jih nemške enote, zahtevajoč tudi na begu prednost, neusmiljeno odrivale kot ničeve podrepnike.

Vendar celo v vsem obdobju, ko je reakciji že šlo resno za kožo, celo vse zadnje polletje okupacije njen strah zase ni pretehtal njene strastne maščevalnosti proti osvobodilnemu gibanju. Kakor sleherna ped slovenske zemlje, je občutila to maščevalnost tudi ilegalna Ljubljana. Pravzaprav jo je občutila še bolj, zakaj prenašati jo je morala okovana v verige, nemočno razgaljenih prsi — medtem ko je druge kraje krepilo spoznanje, da so blizu partizanske brigade in divizije in da lahko vsak trenutek računajo na njihovo pomoč.

Ljubljanski človek, iščoč sleherni drobtinico upanja, je lahko kvečjemu gledal v nebo, kdaj bodo v jasnini srebrno zamigljale eskadre letječih trdnjav, ki so sleherni dan hitele stresat svoje tovore na München, Stuttgart, Dresden, Köln... Trakovi belega dima so se vlekli prek obzorja kot sledi čarobnih metel, ki bodo pometle s sveta gnusobo fašizma. Ko jih je bilo zaslišati iz daljave, so se zdeli Ljubljani zvoki bombnikov kot angelske piščali; ko so grmeli skozi zenit, so se oglašali kot orgelski orkester, poklican in naravnat menda k direktnemu slavljenju samega boga očeta. Toda od teh hipnih občutij ni bilo mogoče živeti. Bojkot okupatorja in odpor sta terjala dejanja na trdnih tleh. Tu pa letече trdnjave niso mogle nič pomagati. Kaj so vedele te mogočne ptice, da je nekje tu doli Sv. Urh, katerega zatohle kleti je že oškropila kri več kot 250 mučenikov, obešenih na železne kavlje, zrezanih, prežganih, s krampi pobitih, snetih s prestreljenimi tilniki, zakopanih neznano kje v urhovskih gozdovih. Brezosebni svet velike vojne se ni utegnil zanimati za posamezne žalostne, za grozljivost posamičnih usod, za ubita hrepenenja po rešitvi, za bolečine, prizadete slehernemu srcu, ki je tožilo za izgubo, všteto s topim statističnim cinizmom v milijonske številke izgub.

Sto in sto aretacij, mučenj, umorov mora prenesti ilegalna Ljubljana v času, ko proslavlja novembra 1944 osvoboditev Beograda in 27. obletnico Oktobrske revolucije. Gestapovci, črnorokci, domobranci, Hacinovi policaji divjajo brezobzirneje kot kdajkoli — kot bi slutili, da proslavlja vsaka ljubljanska družina, katere vsaj en član deluje v Fronti. Morda je sovražnik izvedel, da vsak udeleženec teh proslav daje v poseben evidenčni sklad svojo števno liro, da se je kmalu nabralo skoraj 15 000 teh števnih lir in da tedaj še po tolikih zastraševanjih in izgubah vsaj 15 000 Ljubljančanov neumorno vztraja v odporu! Kakor da bo nemška država trajala res še tisoč let, se nadaljuje vrtanje v skrivnost, kje je tista glava ljubljanske ilegale, o kateri so že neštetokrat mislili, da je odsekana. Policaji, provokatorji, vohljači, ovaduhi, niso mogli doumeti, da je ta iskana glava povsod in nikjer, kajti ona je — vse boreče se ljudstvo. Ko daje nemški general Rösener ob koncu leta 1944 svojim zaveznikom priznanje za njihove napore v boju proti »azijatskemu boljševizmu«, je iz tega razvidno, da sovražnik še do zdaj ni uvidel, ali pa ni hotel priznati, da je tista neprestano obnavljajoča se »glava« proti kateri se že toliko let tako brezuspešno zaganja — vse uporno slovensko ljudstvo. Osvobodilna fronta v Ljubljani se zato ne zruši niti v januarju 1945, ko politična policija aretirajo naenkrat spet 300 aktivistov in jih strpa v prisilno delavnico, ko so s temi aretacijami pretrgane skoraj vse organizacijske zveze v OF, ko so razkrite številne javke in ko z mučenjem zlomijo okrožno aktivistko Leopoldino Mekino-Mimi, da pove marsikaj zaupnega, kar vé. Boj se nadaljuje tudi še potem, ko je februarja odkrit in v prisilni delavnici obešen dr. Vladimir Kante, član VOS in obveščevalec, ki je vso vojno vztrajal v vlogi desne roke samega Hacina in zakladal Osvobodilno fronto z najdragocenejšimi podatki o nakanah sovražnih policijskih struktur. Umorjeni so mnogi najzavednejši člani odpora: tiskarji Jaka Polutnik, Vital Oblak, Tine Kovač, junaška kurirka Zorka Regancin-Dolničar, Andrej Graselli-Kosta — vendar vsi ti udarci ne morejo zadušiti odpora, ki

Slovenska domobranska legija prisega, 20. aprila 1944 v Ljubljani, zvestobo Hitlerju

morda res deluje v pasivnejših oblikah, vendar elementarno obstaja. Če bi bilo potrebno, bi se odpor nadaljeval še po 4. maju, ko domobranc v satanskem sovraštvu odvedejo iz svojih mučilnic poslednjih 28 žrtev in jih pokoljejo v gozdu blizu Turjaka. Na pragu svobode morajo tako umreti ljudje, ki so skozi vso okupacijo delovali na ključnih položajih ilegale, borci, kakršni so bili v življenju in smrti dr. Vito Kraigher, Angela Dolhar, Neda Gerzinič, brata Karel in Rudolf Kurnik, brata dr. Boris in inž. Zoran Tuma, Marica Malahovsky, dr. Franc Mesesnel, dr. Mavricij Neuberger, inž. Rihard Sever, inž. Rihard Suškovič, pa drugi junaki in junakinje s tistega dolgega, brezupno tragičnega turjaškega seznama. Z njihovo smrtjo je bil dopolnjen imenik več kot 2000 ljubljanskih ljudi, ki so dali življenje v boju, v partizanih, na streliščih talcev, v belogardističnih, domobranskih, gestapovskih in policijskih mučilnicah, v krematorijih Hitlerjevih uničevalnih taborišč, v internacijah in vsepovsod drugod, kjer je morila druga svetovna vojna in kjer je oral krvavi lemež revolucije. Tisočem je boj zapustil bolezn, invalidnost, neozdravljive rane na telesu in duši.

Nemogoče je pripisati samo igri okoliščin in naključij, da je bila Ljubljana osvobodjena zadnja izmed vseh nacionalnih prestolnic v Evropi. Bilo bi naravno in pravično, da bi zaradi svojega boja in zaradi osvobodilnih naporov 800 000 borcev Titove vojske dočakala rešitev že veliko prej. Tu je mogoča samo ena razlaga: Jugoslavija vobče, Ljubljana pa še posebej ni bojevala le vojne, ampak je morala dobojevati tudi revolucijo. Armade NOV bi nedvomno veliko hitreje obračunale z umikajočimi se — čeprav še zmerom krepkimi — von Leehrovimi in Kesselringovimi divizijami, ko se ne bi le-té opirale na razredne sile in interese jugoslovanske protirevolucije.

Še konec januarja 1945, ko vsi nemški štabi že davno natanko vedo, da je vojna izgubljena, da »čudežnega« novega orožja, ki bi bilo količkej učinkovitejše od V-1 in V-2, ne bo od nikjer, in ko se fronte drže samo še po neki sili vztrajnosti in vojaški disciplini — še takrat domobranski novinci v Ljubljani topoglavo prisegajo zvestobo vodji nemške države. Še po jaltški konferenci, ko velika trojica že deli interesne sfere v jutrišnjem povojnem svetu, domobranski poveljniki tožijo nad slabo disciplino in z vso zagrizenostjo ukrepajo, da bi popravili bojno moralo v svojih enotah. Ko je v Beogradu že osnovana vlada Federativne demokratične republike Jugoslavije, domobranci še fanatično sodelujejo v ofenzivah proti IX. in VII. korpusu, njihovi politični voditelji pa v Rimu ustanavljajo Narodni odbor za nadaljnji »neusmiljeni boj proti komunizmu«. Zgodaj v aprilu sta osvobojena že Sarajevo in Dunaj, Leon Rupnik pa po ljubljanskem radiu še zmerom svečano zatrjuje, da »Nemčija v evropskem protiboljševiškem boju ne bo kapitulirala...«. Še potem, ko sta si zadnjega aprila vzela življenja Hitler in Göbbels in ko dan kasneje Drapšinova IV. armada zavzema Trst in Gorico, krvniki slovenske protirevolucije množično ubijajo ljubljanske ilegalce. In celo v dneh med 5. in 8. aprilom, ko domobranci s svojo vlado-enodnevnico in drugimi begunci v žalostnih kolonah beže na Koroško, njihove zaščitnice na obrobjih Ljubljane ogorčeno branijo položaje proti 15., 18. in 29. diviziji NOV. Tri dni po Eisenhowerjevem ultimatu, naj boji prenehajo in še po nemški brezpogojni kapitulaciji regljajo domobranske strojnice, še zmerom Rupnikova drhal pleni, požiga, razbija, razstreljuje topove in klofuta ljudi po Ljubljani.

Brezdanje razredno sovraštvo, pogojeno z zavestjo o izgubljeni oblasti, je navdihovalo Basaje, Šmajde, Zajce — in kar je še imen, ki so predstavljala tonečo slovensko kapitalistično preteklost — da so vcepili svojim soldaškim slugam tolikšno zagrizenost. Krvavih rok, kot so se navadili biti skozi vso historijo razrednih bojev in še zlasti skozi vso revolucijo, so se poslovili z odra, ne meneč se za gnusni sloves, da so se zadnji zmirili z usodo in zadnji iz Hitlerjeve epohe zapustili barikade.

Ilegalna Ljubljana takrat seve ni pela panegirika blodnim bivšim gospodarjem. Njeno pozornost je vzelo v zakup blesteče, očarujoče, vse oživljajoče sonce, ki se je strmo dvigalo nad obzorje. Temu soncu svobode, bratstva, pravičnosti, humanizma, prekipele radosti in jutrišnje ustvarjalnosti je zavrnil, zaoril, zagrmel njen slavospev.

Isza sredine aprila je deloval v mestu štab za sprejem narodnoosvobodilne vojske. OF je organizirala posebne oddelke Narodne zaščite, da bi se le-ti postavili v bran, če bi Nemci in domobranci na umiku hoteli rušiti kakšne pomembne objekte ali izzivati poulične boje. Navzlic neodjenljivemu terorju se Ljubljančani niso mogli več zadržati: začeli so opuščati previdnostne ukrepe in se predajati pričakovanju. V papirnicah so pokupili vse zaloge barvastega papirja, zlasti rdečega in modrega. Prav jim je prišel slednji košček lepenke, iskali so trakove, zbirali vse, iz česar je bilo mogoče izdelati zastave, transparente, okraske, črke, zvezde. Nevidna armija gospodinj, deklet, otrok in starcev je šivala, krpala, skladala, urezovala, da bi pripravila praznjo opravo, ki bo odela mesto na dan osvoboditve. Vsakdo je nekoga čakal, morda sina, očeta, mater, brata, sestro, prijatelja — partizana. Hrepenenje je stiskalo, peklo, razganjalo srca. Iz zadnjih dekagramov moke, iz ostankov plesnive marmelade, iz suhih krhljev, kdo ve še iz česa se je peklo pecivo za prihajajoče borce.

Bilo je namreč očitno: sovražniku pohaja dih. 5. maja Slovenec in Jutro že ne izideta več. Vse noči ropotajo po ulicah vozila: tovornjaki s skrivnostno utrjenimi žarometi, redke limuzine z zagrnenimi okni, tanki, motorji. Beži Hitlerjeva balkanska armada, beže ustaške in četniške tolpe, beže domobranci in z njimi na vo-

z eh kmečke družine z Dolenjske in Notranjske. Prvi so kajpada pobegnili člani Narodnega sveta in ministri Basajeve enodnevne vlade. Največ vojakov in civilistov odhaja peš. Vlečejo se prašni, zbiti, z brezupom v očeh. Šestega maja zapušča poslopje Kazine nemški glavni stan. Izpred Univerze odhajajo z vozili domači izkoreninjenjenci, policaji, vdinjani politikanti iz klerikalnega in liberalnega tabora, klerofašisti, eksponenti Mihailovića ... Gorje, če pridejo ti pridigarji bratomora partizanom v roke!

Ponedeljek, torek — zadnja dneva sužnosti v veliki ječi Ljubljani. Izginjajo zadnje straže izpred javnih poslopij. V mraku ni nikjer več nobene uniforme. Nemčija je že kapitulirala, vendar po radiu še zmerom oddajajo grožnje, da bo ustreljen vsakdo, kdor bo govoril o tej kapitulaciji. Toda v Blasnikovi tiskarni je ta čas že pripravljena slavnostna številka Slovenskega poročevalca. Pisatelj Josip Ribičič jo je uredil po nalogu mestnega odbora OF še v dnevih ilegale. V njej je čudovita Župančičeva pesem Osvoboditeljem, v njej so pozdravne besede Finžgarja, vidnih znanstvenikov, književnih in likovnih umetnikov, arhitektov, predstavnikov delavskega razreda ... Vse mesto s pridržanim dihom in razbijajočim srcem čaka, kdaj bo vkorakala osvobodilna vojska.

Ljubljancani seveda po večini niso vedeli, kako ogorčene boje so bile partizanske brigade in divizije zadnja dva dneva v preddverjih prestolnice. Enote VII. korpusa in hercegovska 29. divizija so se zagnale 7. maja v napad na vsej črti od Podlipoglava in Škofljice prek Barja do Horjula in Brezij. Prebiti so morale dve bojni črti, utrjeni z zemeljskimi bunkerji. Sovražnik je imel še veliko vojakov, topov, strojníc, podporo pa so mu nudile tudi baterije z ljubljanskega gradu. Najostrejši odpor je dočakal Cankarjevo in Gubčevo brigado na Orljah, kjer sta branila položaja regiment SS-divizije Prinz Evgen in močna domobranska enota. Dan pred osvoboditvijo je padlo tam v zaporednih juriših več kot 50 partizanov in še veliko več jih je bilo ranjenih. Hudi boji so bili okrog sovražnih oporišč na Lavrici in Babini gori, kjer je tudi napadala 18. divizija, pri Bizoviku in Dobrunjah, kjer se je tolkla 15. divizija, pa na črtah Vrzenec—Horjul in Ključ—Kladnik—Šentjost, kjer so pri tiskali Hercegovci. Pozno zvečer 8. maja je bil odpor na vseh obrambnih odsekih dokončno zlomljen. Partizanske patrulje in predhodnice so 9. maja ob treh, štirih zjutraj previdno pretipale ljubljanska predmestja in se prepričale, da sovražnika ni nikjer več.

Nekaj ur pozneje se začne veličastni marš. Prihajajo strnjene partizanske enote. Skozi dolenjska vrata korakajo borci oficirske šole, za njimi 15. in 18. divizija. Tu so zdaj slavne brigade, Cankarjeva, Gubčeva, Levstikova, tu je X. ljubljanska ... Pred brigadami stopa godba VII. korpusa, za njo štabi na konjih in v avtomobilih. Po cestah in poteh z Barja se usipljejo bataljoni Dolenjske brigade, po Tržaški cesti, po šišenskih in podutiških vpadnicah prihajajo Hercegovci.

Vsepo vsod zabredejo partizani v množico ljudstva. Utapljajo se v isto množico, ki so iz nje izšli. Nepregledni špalirji, tisoči dvignjenih in razširjenih rok, Ljubljano nosi ocean sreče. To je triumf življenja nad smrtjo in volje nad usodnostjo, zmago slavlje vsega človeškega, to je vrnitev partizanov z gora.

Zastave vihrajo iz podstrešnih lin, z balkonov, oken, od vsepo vsod, kjer jih je mogoče izobesiti. Zastave nove Jugoslavije, rdeče zastave s kladivom in srpom, zastave zaveznikov. Slavoloki, napisi, transparenti, slike maršala Tita — vse se zliva v pohod. Mesto je vrt, ulice so zasute z zelenjem, rože dežujejo na partizanske kolone. Cigarete, posladki, pritrngani od ust, darila znanim in neznanim borcem. Raztegnjene harmonike, dekleta sredi bataljonov, otroci v naročjih partizank, ljubljanske mame med vrnjenimi možmi in sinovi. Neizrekljiv praznik množic, ki so se bile uprle, se borile in zmagale.

Borci si podajajo slavnostno številko Slovenskega poročevalca in strmijo v spoznanju, koliko si je upala tvegati njihova Ljubljana še v zadnjih trenutkih sužnosti. Tista Ljubljana, ki so o njej tolikokrat sanjali utrujeni, lačni, prezebli, tista nedosegljiva ljubica, ki so jo tolikokrat gledali z Mokrcra, Krima, Dolomitov. Zdaj je tu, ukleta kraljična, zvesto in neuklonljivo je čakala pa dočakala svojega princa — partizana.

Iz zvočnikov se oglaša kukavica. Napovedovalci svobodnega radia berejo prve odloke ljudske oblasti. Vrstijo se burna srečanja znancev, prijateljev; vihar glasov polni ulice; v množice prehaja zavest, da je zdaj konec fašistične more. Sreča si išče neštete podobe in izraze. Z ulic se razliva v tisočerihih curkih po domovih, se razdaja v objemih, dolgih pripovedih, vpraševanjih, solzah veselja med živimi. Žalost zaradi mnogih, ki se niso vrnili, ali zaradi tistih, ki jih vrnjeni niso več našli — ta žalost se v prvem dnevu svobode umika v samoto, ječi v globini duš, toda utaplja se v vsepremagujoči skupni radosti.

Na Trgu revolucije izreče komandant VII. korpusa Franc Poglajen zanosne besede: »Hvala tebi, Ljubljana, za vse, kar si trpela in storila. Ogromen je tvoj delež v osvobodilnem zmagoslavju. S svojim junaštvom si dajala pogum in moč slehernemu borcu v gorah.« Po celonočnem slavlju, ko magnet sreče ne izpusti množic, da bi se razšle s trgov in iz parkov, se ljudske reke spet uderejo pred Univerzo. Iz sto tisoč grl se oglaša pozdrav voditeljem revolucije. Ti so ta dan — 10. maja 1945 — dospeli iz Ajdovščine, kjer so pet dni poprej izoblikovali prvo slovensko ljudsko vlado. V nepozabnem govoru izreče Boris Kidrič zahvalo in zdravico; izpove, kako neprecenljive so bile žrtve in zasluge tega mesta za osvobodilni boj; z neizpodbitno prepričevalnostjo poudari vodstveno vlogo slovenske prestolnice v uporu in razgrne misli, kakšen delež pričakuje od nje revolucionarni program prihodnosti.

Množica valovi in buči kot morje pod univerzitetnim balkonom. Boris Kidrič — krivična usoda mu od tistega trenutka dalje ni poklonila več kot osem let življenja — presunjen sprejema odziv te množice, tega organizma neizmerne moči, te osebnosti, ki se je v minulih štirih letih presnovila ter se povzpela iz majhnosti v veličino. Clani vlade in njihovi spremljevalci stoje brez besed. V očeh se jim blešče solze. Nedopovedljiva ganjenost jim stiska grla. Trenutek, v katerem se izpolnjujejo stoletna hrepenenja slovenskega naroda, premaguje sleherno dušo in ji ne dopušča, da se mu ne bi predala z vso veličastno pokorščino.

*

Petindvajset let pozneje je prejela Ljubljana naziv: Mesto heroj. Bilo je to prvo takšno priznanje naše socialistične skupnosti kakemu mestu; vse dotlej so bili podeljeni ti častni nazivi samo ljudem posameznikom (med njimi tudi 57 Ljubljančanom). Saj si je tudi težko zamisliti, da bi bil lahko imenovan za junaka katerikoli človeški kolektiv, še zlasti pa mesto s tolikerimi prebivalci. Kadar govorimo o junakih, seveda, če takih besed ne izgovarjamo površno in tjavendan, je naša predstava pač vselej vezana na individualne osebnosti, na subjekte, ki so si s posebnimi lastnostmi in prepričljivimi dejanji pridobili pravico, da se lahko tako imenujejo.

Ljubljana, čeprav človeško mravljišče, je bila vendar spoznana za tak enovit subjekt, potem ko so se desetstisoči njenih ljudi v letih ilegalnega boja dejansko strnili v en sam organizem, katerega misel, volja in dejanje so delovali kakor delujejo v uglaseni individualni osebnosti. Ta predstava se v ničemer ne spreminja, če se vé, da sta osebnost-Ljubljano usmerjali organizatorični sili Komunistična partija in Osvobodilna fronta. Nasprotno, predstava subjektivne enovitosti se tako še poglobi, zakaj obe ti dve sili nista bili nič drugega kot esenca ljudskosti. Partija posebej je izžarevala iz sebe ustvarjalno bistvo delavskega razreda.

Onstran spoznanja, da je bila Ljubljana v ilegali zares kot en borec — ta vednost temelji tako na zgodovinskem dognanju kot na spontanem občutju — pa je slovenska prestolnica med leti 1941 do 1945 z vsem svojim dejanjem dokazala, da naziv heroj zanj ni neumesten. Prav vsi elementi njenega ravnanja to nazorno izpričujejo:

Ko si je bila postavila osvobodilne cilje, je korakala proti njim z neizprosno odločnostjo, doslednostjo in vztrajnostjo. Morala je sprejeti boj, ki je od leta do leta postajal ostrejši. Krutost in brezobzirnost, s katero je fašistični sovražnik uveljavljal svojo vsakršno premoč, sta zahtevali, da je ilegala morala razviti najvišjo stopnjo osebnostnih vrlin, če je hotela obdržati ravnotežje v razmerju bojujočih se sil. To ravnoesje je obdrževala tem težje, kolikor več žive in druge moči je prispevala celotnemu slovenskemu osvobodilnemu gibanju, ki mu je bila vsa štiri leta zakladnica kadrov in materiala. Razvila je vse oblike odpora — vojaške, politične in idejne. Ljubljana je morala poraziti ne samo okupatorja in njegove protirevolucionarne lakaje, marveč je morala dobojevati tudi boj z lastno bitjo, s tradicijo in z mnogimi krizami, ki so izvirale predvsem iz njene nekdanje značajske neuravnovešenosti in iz razredno-konstitucijske neenotnosti. Povzpela se je, naposled, do popolnega izoblikovanja tiste lastnosti, ki bistveno opredeljuje pojem heroičnosti: do revolucionarnega altruizma, ki se izkazuje v pripravljenosti na samožrtvovanje. Devet desetih ljubljanskih ljudi je sodelovalo v uporih, več kot 2000 jih je padlo, več kot 6000 jih je šlo skozi koncentracijska taborišča, ječe in mučenja. Te številke pač nazorno pripovedujejo, da so množice Ljubljanec z dejanjem izpovedale, da je njihova osebnost doumela in si prilastila revolucionarni ideal žrtvenosti.

Z vso samozavestjo sme tedaj Ljubljana nositi naziv: Mesto heroj. Tudi ti anali, ki se tu sklenejo, žele biti skromen prispevek k utrjevanju te samozavesti.

Branko Miljković

Hvalnica svetu

*Ne zapuščaj me svet
Ne odleti naivna lastovka*

*Ne ranite zemlje
Ne dotikajte se neba
Ne napravite nič hudega vodi
Ne sprite me z ognjem
Pustite me da korakam
Proti sebi kot proti svojemu cilju*

*Pustite me da pojem vodi
Da pojem zemlji
In ptici ki živi od zraka
Glas moj napet kakor živec
Pustite me da pojem
Dokler je ogenj v meni
Morda se bomo nekoč lahko
tistega kar rečemo dotaknili z rokami*

*Ne zapuščaj me svet
Ne odleti naivna lastovka*

Prevedel B. Gracer

Janez Kajzer

Življenje Slovencev v svobodi

Kakšna slast — dihati svobodno

Vojna, ki je bila uradno že končana, je v resnici še životarila v svojih poslednjih zdihljajih. V vojnem poročilu generalnega štaba Jugoslovanske armade z dne 15. maja 1945 je zapisano:

Z naglim in energičnim prodiranjem proti gornjemu teku reke Drave so čete naše tretje armade presekale odstopnico ostankom nemških in ustaško-četniških tolp ter jih potem, ko so jih obkolile na območju Slovenjgradec—Guštanj—Pliberk—Dravograd, po tridnevnih ogorčenih bojih razbile in prisilile h kapitulaciji. S tem so likvidirane poslednje sovražne sile, ki so se še upirale našim četam. Ujetih je bilo nad 20 000 ustašev, med katerimi je veliko število znanih zlikovcev. Z ustaši je bilo ujetih tudi večje število četnikov. Ujetih je bilo tudi nad deset tisoč Nemcev. V borbah je padlo nad 5000 sovražnih vojakov in oficirjev, osvobojenih pa je bilo okrog osem tisoč civilistov, ki so jih ustaške tolpe nasilno odvedle s seboj. Na drugih območjih je bilo ujetih nadaljnjih 15 000 sovražnih vojakov in oficirjev, med njimi dva generala. Čete tretje armade so v dveh tednih ujele okrog 100 000 sovražnih vojakov. Vrhovni komandant maršal Tito je hrabrim četam tretje armade izrekel posebno zahvalo za naglo, uspešno in popolno izvršitev zadane naloge.

V poslednjih spopadih pa so padali tudi partizani. Dočakali so dan osvobojenja, vendar ni bilo časa za veselje. Svojci so komaj mogli dojeti, da je moral prav njihov sin, brat, oče žrtvovati življenje v teh zadnjih dneh, ko je prej srečno prestal mnoge hajke, spopade in celo ofenzive.

Zločinci in zapeljanci na begu

Do miru ni moglo priti čez noč. Umikajoče se tolpe sovražnikov in kolaboracionistov ter zločincev so bile vzrok, da je še vedno tu in tam vzplamenelo vojno vzdušje.

Pred Tržičem je bila cesta vsa posuta s slamo, senom, odpadki, strelivom. To so pustile kolone Nemcev, ki so si prvi hiteli reševati glave. Za njimi so stopale kolone vlasovcev, ustašev, četnikov. Zadnji so bežali domobranci.

Množica kakih dvajset tisoč ljudi je med potjo še plenila, ropala, grozila in morila. Dolenjski kmetje, zavedeni in zaslepljeni od nasprotnikove propagande, so gonili s seboj vole, krave, konje, na vozech pa pohištvo in posteljnino. Spotoma so nagovarjali vsakogar, naj beži pred partizani. Govorili so, da bodo zahodni zavezniki slej ko prej partizane pregnali. Domačini so se tej očitni naivnosti posmehovali.

Bežeča množica je hitela proti severu. Kadar je začelo pokati, so begunci metali proč šunko, mast, med, časopise, brošure, celo mašne knjižice.

V Trziču so nameravali uničiti vse tovarne. Deloma so z uničevanjem uspeli v tovarni Peko. Izropali so zalogo 35 000 parov čevljev ter zalogo usnja. V tovarni so razrezali pogonske jermene in uničevali stroje.

Deset dni pozneje so partizani uspeli bežečim omadeževancem skoraj vsepovsod presekati poti. Ustaške bande so se poskrile v gozdovih. Med njimi je zavladala prava panika. Ustaški oficirji so ubijali svoje vojake, ki so se hoteli predati našim oblastem. Mnogo jih je storilo samomor. Ko se niso mogli prebiti v Avstrijo, so se začeli vračati na Hrvaško. »Idemo natrag u Hrvatsku, da tamo ostavimo svoje kosti. Nama ne preostane drugo ko crna zemlja,« so govorili kmetom.

Pri Jurkloštru na Štajerskem so v enem samem boju zajeli več kot tisoč ustašev. Enega izmed ujetnikov so privedli pred komisarja brigade. Vprašal ga je, kaj bo storil sedaj, ko je Nemčija kapitulirala.

»Veste, bil sem nekoč jugoslovanski, potem hrvaški vojak, sedaj pa bom tudi partizan, če je treba,« se je odrezal ustaš. »Katerakoli država bo prišla, jaz ji bom za vojaka.«

Konec maja je prispel iz Celovca v Kranj transport 1550 belogardistov, ki so jih zavezniške vojaške oblasti izročile kot ujetnike našim oblastem. To je bil v dveh dneh že drugi transport. V prvi skupini so bili večidel belogradisti iz gorenjskih postojank, v drugi pa so bili večidel dolenski in notranjski izdajalci, med njimi je bilo tudi nekaj Ljubljancev.

Belogardisti so povešenih glav korakali s kolodvora proti taborišču. Pred svojim odhodom so grozili, da bo na ulicah Kranja viselo stotine obešencev, brž ko vkorakajo v mesto partizani. Sedaj so se vračali osramočeni.

»Izdajalci, sram vas bodi,« je vzkliknil nekdo na ulici. »Kdo bo obudil mrtve, ki ste jih pobili?« je vprašal drugi.

Grozote poslednjega zločina

To je bil tudi čas strašnih razkritij. Dve domačinki s Turjaka sta sporočili, da so domobranci v noči med 3. in 4. majem pripeljali iz Ljubljane več avtomobilov ljudi in jih bržkone nekje v bližini postrelili. Komaj so opravili svoj poslednji krvavi zločin, tik pred osvoboditvijo, so se zagnali v paničen beg.

Komisija za ugotavljanje zločinov je našla kakih dvesto metrov pod Turjakom, deset minut hoda od glavne ceste, sledove krvi in sveže izkopane grobove, spretno prikrita s požganim dračjem. V prvem grobu so komaj petnajst centimetrov pod zemljo našli štirinajst trupel, v drugem dvanaest trupel. Na truplih je bilo videti sledove trpinčenja in pretepanja. Žrtve so bile ustreljene od zadaj. Zločinci so vsem pokradli čevlje, nekaterim tudi obleko pa seveda tudi zlatnino.

Treh trupel iz prvega groba komisija ni mogla prepoznati. Med drugimi pa so prepoznali dr. Vita Kraigherja, glavnega javnega tožilca za Slovenijo pri predsedstvu SNOS, nadalje znanega umetnostnega zgodovinarja dr. Franceta Mesesnela, zdravnika dr. Mavricija Neubergerja, Viktorja Kamnikarja, dr. Borisa Tumo, zidarja Martina Goriška, jurista Tončka Čopa, inž. Riharda Severja, Milko Prijatelj, Franca

Množica kakšnih dvajset tisoč ljudi je med begom čez mejo še plenila, ropala, grozila in morila

Kaplana. Prepoznali so tudi žrtve iz drugega groba. Domačini so vedeli povedati, da je takšnih neraziskanih grobov v okolici še več.

Zločin je bil toliko bolj boleč, ker je bil izvršen na samem pragu svobode, ko so domobranci že gorela tla pod nogami.

Devetnajstega maja se je Ljubljana od Turjaških žrtev poslovila na Žalah. Na tisoče ljudi se je zbralo okrog okrašenih krst.

Med tisoči je bil tudi pisatelj Miško Kranjec, ki je svojo žalost izrazil z naslednjimi besedami:

— V cvetoči razkošni pomladi in ob šumenju gozdov nekje za Turjakom se je doigralo. Jaz sem jih našel v lesenih rakvah v Žalah sredi Ljubljanskega polja. Tam so ležali, vsak zase, v vrsti, delavci, kmetje, inteligentje, invalidi, ženske, in tam sta ležala dva moja dobra prijatelja: Vito Kraigher in Franc Mesesnel. Mesesnel je bil pokrit, in ljubeča roka mu je položila na krsto cel grm rdečih rož. Vito je ležal kakor drugi. Nisem ga poznal: Jaz sem poznal nekega drugega Vita, tistega, ki se je vedno sproščeno in odkrito smehljal, tistega vedrega in toplega človeka... Zdavnaj nekoč smo ob mrtvih molili. Kasneje smo še samo tako tam postajali in razmišljali. Tokrat je obstala ob meni ženska, in ko je ob odkritih krstah videla vse te izmalíčene glave, podplute, krvave, raztrgane, kjer se ženska glava ni več poznala od moške, ko je videla na povezanih rokah kakor z valjarjem povaljane, ploščate prste, prav take prste na nogah, kožo, ki se je lupila, sledi udarcev, mučenja, se je ozrla po meni in je zajokala. Zazdelo se mi je, da je hotela moliti — pa ni mogla. Stala je tam, preprosta, od nekod s predmestij, s tlačilko za kolo v roki, in je nato dejala: »Ali boste odpustili vse to?« — Ko sem odkimal, je dejala: »Tega ne smemo odpustiti!«

Ob igranju žalostink, salvah in govorih so turjaške žrtve pokopali v skupen grob.

Dr. Anton Trstenjak, docent teološke fakultete v Ljubljani, je ob razkritju turjaškega zločina, ki je pretresel vso Ljubljano, vso Slovenijo, zapisal:

— Temu zločinu nad lastnimi narodnjaki daje poseben pečat okoliščina, da so ti ljudje storili to v zadnjih trenutkih svojega razdiralnega dela, tik preden so z okupatorjem vred strahopetno zbežali v tujino. Preden so se strahopetno umaknili, so se hoteli še znesti nad svojimi nasprotniki, kakor da bi hoteli reči: »Če že mi ne bomo uživali narodne svobode, je tudi vi ne boste!« In še: »Mi bomo že srečno pete odnesli, kaj pa bo z drugimi, ki smo jih mi zavedli v ta brezupni in protinarodni boj, nas nič ne briga.« Tisoči in tisoči preprostih ljudi sedaj razočarani in obupani zro, kam so jih pripeljali laživodniki s svojimi obljubami. Prav v tem je poseben znak moralne otopelosti in cinizma... Človek je nehal biti človek človeku, postal mu je hijena in volk, da o kristjanu v njem molčimo.

Vojna je navkljub svobodnemu času še vedno izbirala nedolžne žrtve, tokrat predvsem med mladino in celo med otroki. Vseposod so namreč ležale neeksplodirane bombe in množica drugega streliva. Poročali so o prvih primerih, ko so se z bombami igrali otroci. Ali pa so nanje naleteli po naključju, tako kot tisti dijak, ki je z vilami premetaval slamo in zadel ob granato. Mnogi mladi ljudje, zlasti otroci, so bili ob eksplozijah hudo poškodovani. Tovrstne nesreče so se dogajale teden za tednom, še celo čez dolga leta.

Občutek svobodnosti

Ob vsem hudem so bili ljudje dobesedno omamljeni od svobodnega zraka. Ljubljana je teden dni po osvoboditvi sprejela in viharo pozdravila generala Petra Drapšina, komandanta četrte armade, tiste armade, ki je osvobodila Primorsko in Trst. »Ne bo nas upijnila slava zmagovalca,« je rekel Ljubljančanom general Peter Drapšin. »Vemo, da je mnogo sovražnikov, ki bi hoteli nekje za zeleno mizo in po različnih vogalih zanikati naše pravice, ki smo si jih priborili s krvjo. Tukaj vam obljubljam, da bomo kar najbolj budno bedeli nad interesi naših narodov, da bomo budni ob vsakem poskusu sovražnosti do naše borbe.«

Predsednik Boris Kidrič je v čast generala Petra Drapšina in njegovih gostov, generala Williamsona in generala Cheynea priredil slavnostno večerjo.

Ameriški general Williamson je povedal, da Amerika ni dovolj vedela o junaških podvigih Jugoslovanske armade, ker se je morala bojevati na Tihem oceanu. Dejal je, da sta patriotizem in navdušenje pogumnih slovenskih mož in žena napravila nanj zelo močan vtis.

Britanski general Cheyne pa je rekel, da je bila Jugoslavija v tej vojni podobna njegovi domovini, ki je bila tudi nekaj časa osamljena. Poudaril je, da je Jugoslovanska armada veliko prispevala k zmagi zaveznikov, še prav posebno v Sredozemlju.

Dober teden po osvobojenju je časnikarjevo pero še vedno najraje pisalo o občutku svobodnosti:

— Nikoli več ne bomo svobode občutili tako močno, kot jo občutimo v teh velikih trenutkih. Čez leta bo pozabljen težak, strašen čas, spomin bo oživel le ob redkih slovesnih priložnostih, ali ob prijetnem pomenku med prijatelji in znanci. Lahko se bomo prosto gibali iz kraja v kraj, vozili bodo vlaki, usedli se bomo v avtobuse in se odpeljali v Trst, Maribor, Celovec... V gostilnah bomo naročili okrepčila in živeli bomo v trdnem prepričanju, da tako mora biti in si skoraj ne bomo mogli misliti, da bi bilo lahko drugače... Danes se še ne moremo prosto gibanja, vlaki ne vozijo, avtobusov ni, gostilne so zaprte, manjka to in ono. Toda enega

ni več: Tistega težkega pritiska ni več, ki je štiri leta ležal na dušah naših ljudi. Ljudje vsepovsod izjavljajo: Ko je prišla naša vojska, sem prvo noč spal mirno, brez tistega morečega strahu, ki mi je prej ves čas stiskal dušo — prišli bodo in me odpeljali.

Komaj deset dni po osvoboditvi je središče Slovenije doživelo še eno slavje — začasne volitve za mestni odbor. Prve svobodne volitve! Prvič so imele pravico voliti in biti izvoljene tudi tovarišice, žene in dekleta. Spet so ostali domovi prazni. Vse je pohitelo na volivno zborovanje. Koga naj izvolijo? Zaslužnejše? Požrtvovalnejše? Tiste, ki so več trpeli? Nekdo v dvorani je zaklical, naj sleherni kandidat sam našteje svoje zasluge. A kandidati, povečini preprosti ljudje, niso bili vajeni govoriti pred množico. Ko je bila kandidatna lista že sestavljena, je član volivne komisije še enkrat vprašal: Ali ima kdo kakšne pomisleke proti komu? Nekdo je izrazil pomisleke zoper enega izmed kandidatov, nakar se je sprožilo sto novih predlogov: Izvolimo drugega! Zadeva se mora razčistiti. Z dokazi na dan! Naj se zagovarja! Naj govori tisti, ki ima kaj proti njemu!

Bile so to improvizirane, toda nadvse spontane volitve.

Tito v slovenskih mestih

V istem času je Ljubljana doživljala še eno slavje, ki se bo poslej ponavljalo vsa leta in še vedno doživlja svoje reprize: sprejem štafet, ki nosijo pozdrave za rojstni dan maršala Tita. Ob sedmih zvečer je pritekla po Tyrševi cesti in Šelenburgovi ulici skupina prvih tekačev z Gorenjske, pet minut za njo pa štafeta iz Trsta. Gorenjci so v svojem pozdravu sporočali maršalu Titu, da so mu hvaležni za veliko osvobodilno delo in da bodo znali pridobitve čuvati in braniti, Primorci pa so maršalu Titu izrekli veliko hvaležnost, da so bili po njegovi zaslugi in junaških dejanjih Jugoslovanske armade rešeni četrstoletnega fišističnega suženjstva. Storili bodo vse, je obljubljala mladina Primorske, bodisi za obrambo ali za obnovo slehernega kotička naše domovine. Primorska štafeta je odšla iz Trsta ob osmih zjutraj, gorenjska pa iz Rateč ob desetih. Po dvajsetminutnem postanku v Ljubljani je štafeta nadaljevala pot proti Beogradu.

Petindvajsetega maja 1945 je vsa Jugoslavija prvič v svobodi praznovala rojstni dan maršala Tita. Množice v jugoslovanskih mestih so ob sleherni priložnosti ponavljale: »Mi smo Titovi, Tito je naš.« Vojaški bataljoni so na ulicah peli: »Mi smo mlada vojska Titova...« Kadar se je maršal prikazal na kinematografskem platnu, so dvorane vztrepetale od ploskanja in vzklikanja.

Tudi Ljubljana se je za rojstni dan maršala Tita ponovno okrasila z zastavicami in cvetjem, a saj je bila pravzaprav že nenehno okrašena od osvobodilnega dneva sem. Zvečer je bila vsa Ljubljana bajno razsvetljena, pod gradom je v zlatih črkah blestel napis TITO. Po hribih in planinah okoli Ljubljane so goreli kresovi, do kamor je seglo oko. Zaprasketale so rakete. Vojaška godba je z gromkimi koračnicami obšla mestne ulice. V opernem gledališču je občinstvo prisluhnilo preprosti akademiji. Najprej je govoril predsednik SNOS Josip Vidmar, zatem so izpolnili spored partizanski igralci, pevke in frontno gledališče, kar je dalo prireditvi prizrčen ton. Recitali so Vladoša Simčičeva, Jože Tiran in Jože Gale. Bogdana Stritarjeva je zapela dve partizanski pesmi. Frontno gledališče je podalo Sintičevo reportažo štiri leta borbe.

To je bil čas govorov. Ljudstvo je nestrpno čakalo, da jim novi voditelji čimveč povedo. Govorili so po radiu, na manifestacijah, na zborovanjih. V Kranju je govoril minister za industrijo in rudarstvo tovariš Leskošek. Stik s poslušalci je dobil že po

prvih besedah: »Dragi tovariši in tovarišice. Napovedovalec me je sicer imenoval ministra, vendar pa vam danes govorim kot voditelj delavstva. Ko sem bil zadnji-krat v Kranju, me je vodil skozi mesto žandar, danes pa, ko prihajam k vam v to svobodno mesto, vas v imenu ostalih delavcev Jugoslavije pristrčno pozdravljam...«

Šestindvajsetega maja zjutraj se je po Ljubljani raznesla novica, da pride Tito. Do takrat ga skoraj še nihče v Ljubljani ni videl. Kadar se je njegovo ime med vojno pojavilo napisano na zidovih, so ga fašisti in podrepniki hiteli prebarvati. Na dan, ko je prihajal v Ljubljano, se je ustavilo vse delo. Šolarji so pospravili knjige. Vse je čakalo Tita. Borci so se veselili, da bodo končno z lastnimi očmi videli svojega vrhovnega poveljnika. Novici kar niso mogli verjeti.

Boris Kidrič in drugi funkcionarji so pričakali maršala že ob vhodu v mesto. Zatem se je maršal med vzkliki in metanjem cvetja odpeljal na Kongresni trg. Vedrega obraza je odgovarjal na navdušene pozdrave. Matere so dvigale otroke, starke so se prerivale v prve vrste. Kongresni trg je bil nagneten ljudi, tako kot na dan osvoboditve. Ko se je maršal pojavil na balkonu univerze, mu je zaploskalo tisoče in tisoče rok. Maršal Tito je stopil pred mikrofonsko mrežo — množica je umolknila. Čeprav je močno deževalo, so ljudje zapirali dežnike, da bi lažje videli maršala. Tito je začel govoriti. Lilo je kot iz škafa, nato se je vsula še toča. Toda maršal se ni umaknil, niti se ni premaknila množica. Navkljub neurju so vsrkavali vsako njegovo besedo, kakor da bi bila izgovorjena v najbolj sončnem vremenu.

»Ni bilo lahko, to so bila težka leta, težka leta trpljenja in krvavega okupatorjevega terorja, težka leta neenakih borb, borb skoro golorokih ljudi z do zob oboroženimi bandami nemških osvajalcev in njihovih pomočnikov, slovenskih izdajalcev — bele garde pod poveljstvom sivolasnega izdajalca Rupnika... Danes lahko smelo trdimo, da smo izvršili svojo dolžnost do svoje ožje domovine in do svoje širše domovine, do nove federativne demokratične Jugoslavije. Naša borba z največjim sovražnikom Slovanov, človeštva, kulture in napredka je končana.«

Nato je govoril o izdajalcih pa o miru, o mejnih vprašanjih. Dejal je: »Niso še osvobojeni bratje na Koroškem. V vašem imenu in v imenu vse Jugoslavije izjavljam, da nismo pozabili na naše brate na Koroškem, ki danes žal še dalje drhtijo in trpijo pod terorjem gestapovcev, preoblečenih v druge uniforme. Komaj nekaj dni je minilo od tedaj, ko so morale naše čete zapustiti Koroško, in že čujemo stokanje in klice na pomoč našim bratom na Koroškem. S tega veličastnega zbora sporočamo našim zaveznikom, da odslej odgovornost za vse, kar se tamkaj dogaja, ne pada na nikogar drugega kakor samo nanje.«

Ko je maršal Tito končal, se je sprostil vihar ploskanja. Kljub dežju in toči se množice niso hotele raziti. Želele so, da se maršal še enkrat pokaže na balkonu.

Na slovesnem kosilu v vladni palači je Boris Kidrič v napitnici poudaril predvsem novi jugoslovanski patriotizem, ki globoko pretresa vse Slovence. Maršal Tito pa je v svoji napitnici izjavil: »To, kar se danes dogaja, je nekaj tako velikega, da sedaj tega ne moremo presoditi v polnem obsegu. Šele pozneje, ko bomo mogli odmaknjeni od naših prekipelavih čustev presojati te naše sedanje impresije, bomo mogli doumeti, kaj pomeni sedanje veliko dogajanje.«

Popoldne, ko se je zvedrilo, se je Tito peš podal na sprehod po Ljubljani. Naslednjega dne se je celo povzpel na ljubljanski grad. Starejši ljudje, ki so v štirih letih okusili mnogo grenkob okupacije, so spoštljivo snemali pokrivala pred možem, o katerem so slišali toliko lepega. Maršal je izrazil posebno zadovoljstvo, da je Ljubljana ostala med vojno skoraj nepoškodovana.

V naslednjih dneh je Tito obiskal Gorenjsko. Na Bledu se je v hotelu Toplice v vojaški bolnišnici pogovarjal z ranjenimi vojaki.

Kmalu po osvoboditvi so v izložbenih oknih sedanje NAME odprli razstavo dokumentov o zločinih okupatorjev in domačih izdajalcev

Svoje bivanje v Sloveniji je izpolnil s številnimi sestanki. Sprejel je delavce, žene, mladino. Zatem je obiskal Kamnik, kjer je nekoč delal kot kovinar, Celje in Maribor. Povsod je bil, čeprav nenapovedan, spontano navdušeno sprejet.

V Mariboru si je ogledal tudi kaznilnico, v kateri je pred leti bival kot politični jetnik. V Mariboru je maršal Tito sprejel tudi maršala Sovjetske zveze Tolbuhina, komandanta tretje ukrajinske fronte. Maršal Tito je maršalu Tolbuhinu izročil odlikovanje narodnega heroja kot miniaturni izraz ljubezni, ki jo gojijo narodi Jugoslavije do Rdeče armade. Zatem je Tito obiskal v vojaški bolnišnici tretje armade ranjene borce in se z vsakim od njih prisrčno in tovariško pogovarjal. Končno je obiskal še mariborsko tovarno letalskih delov, v kateri je bilo zaposleno tisoč tristo delavcev. Prijetno presenečeni delavci so navdušeno pozdravljali svojega delavskega tovariša. Prvi Titov obisk v svobodni Sloveniji je bil končan.

Hude težave s prehrano

V prvih tednih svobode so ljudje skoraj ponoreli od veselja nad zmago. Nenehno so hodili na ulice, da bi zvedeli kaj novega, da bi dihali svoboden zrak. A zrak ni zadoščal, treba je bilo tudi jesti. V tem pogledu je bilo z Ljubljano, kjer je živelo na kupu največ ljudi, naravnost katastrofalno. Železnice, mostovi in ceste so bile uničene, Štajerska je bila še odrezana, mesto je bilo brez hladilnih naprav za meso. Zaloge hrane, ki jih je pustil okupator, so bile malenkostne. Ministrstvo za trgovino in preskrbo je začelo mrzlično ukrepati. Ugotovili so, da so bili obroki hrane, ki jih je dajal okupator, sramotno nizki. Sklenili so, da bodo v enem tednu dvignili obrok moke s 124 gramov na 200 gramov, kar je bilo še vedno malo, a vendar več kot prej. Sklenili so, da bodo razdelili prebivalstvu tudi več masti, fižola, slad-

korja, soli. Prizadevali so si, da bi prišlo na trg vsaj nekaj sadja in sočivja z Goriškega in iz Istre.

Trgovce so pozvali, naj takoj predajo skrite zaloge, tudi tiste, ki so jih prikrivali pred okupatorjem. Dober teden po osvoboditvi naj bi bile odprte že vse trgovine. Takoj so organizirali dovoz mleka. Mladini do 14. leta in osebam nad 65 let starosti so razdeljevali kondenzirano mleko. Obljubili so, da bodo v nekaj dneh sporočili, koliko cigaret bodo lahko dobili kadilci. Mislili so tudi na drva in premog, saj so imela gospodinjstva le štedilnike na trda goriva.

Seveda niti misliti ni bilo, da bi lahko organizirali prehrano brez živilskih kart, saj je bila dežela izropana in opustošena.

Časopisi so začeli objavljati novo rubriko, ki se je sprva imenovala Obvestila Prevoda. Za to rubriko so bile poslej življenjsko zainteresirane predvsem gospodinjke, ki so morale pričarati na mizo zajtrke, kosila in večerje.

Domače oblasti so se nenehno trudile, da bi lahko vsaj malo zvišale obroke. Tako so ljubljanski potrošniki že naslednji mesec, junija, dobili na osnovne živilske nakaznice po 20 dkg kruha na dan, po kilogram riža in kilogram fižola na mesec, po 10 dkg svinjske masti za prvi teden in po deciliter olja za drugi teden, nadalje četrta kilograma sladkorja, 40 dkg soli, 12,5 dkg kavnega nadomestka in četrta kilograma pralnega praška. Na karte so bile celo vžigalice in seveda tudi tobak. Kadilec je dobil na dan štiri grame tobačnih izdelkov. Količine so bile več kot skromne. Vsi so upali na boljši jutri.

Prva razprava proti izdajalcu

Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomočnikov je povabila ljudstvo, naj prijavlja vsa dejanja, ki so kršila čut pravice, zakonov in običajev civilizacije in zakon človeške vesti, zlasti pa umore in telesne poškodbe, omejitve osebne svobode (zapore, internacije, konfinacije, prisilne izselitve itd.), prisilne mobilizacije, posilstva in oskrumbe, težka nečastna dejanja, zločine proti premoženju (požige, rope, tatvine...) in zločine proti narodu (veleizdaje, narodna izdajstva, vojninstva, moralno pomoč okupatorjem in njihovim pomagačem). Marsikaj se je že vedelo o medvojnih zločinih, veliko je bilo še nerazkritega. Sedaj, ko so bile rane še sveže, je bil pravi čas, da se ugotovi obseg in grozotnost zločinskega delovanja okupatorjev in kolaboracionistov.

Konec maja je v Ljubljani že potekala ena prvih razprav proti narodnim izdajalcem. Sedeminštiridesletni Erhardt Poznič, rojen v Trstu, stanujoč v Trbovljah, je bil obtožen, da je bil najožji pomagač gestapa, da je skupaj z drugimi gestapovci sodeloval pri provokaciji in aretaciji zavednega kmeta Čebina in njegove hčere, da je kot sturmführer pri brambovcih izvrševal prisilno mobilizacijo našega ljudstva za sovražno vojsko. Sodišče je zaslišalo številne priče, nato pa ga obsodilo na smrt s streljanjem. Sodišče je menilo, da je obtoženec takšnega značaja, da ga nova poštena družba ne bo pogrešala. Višje vojaško sodišče je prvostopno sodbo potrdilo in obtoženec je bil takoj zatem justificiran. Bil je to čas, ko bi bilo naivno pričakovati, da bo ljudstvo vse medvojne zločine čez noč odpustilo.

Vonj po mirnih časih

Življenje se je počasi normaliziralo. Zapisali smo že, da je radio Svobodna Ljubljana oddajal od prvega dne dalje, tako rekoč od prve ure dalje. Po tednu dni je

Italijanske bunkerje okrog Ljubljane so iz varnostnih razlogov podrli šele dvajset dni po osvoboditvi

poleg poročil, govorov in prenosov manifestacij prinašal tudi že lažje, razvedrilne oddaje. Prvikrat je nastopil Ježek, pel in pripovedoval je celih štirideset minut. Pol ure pa je igral na harmoniko partizanske pesmi poročnik Bojan Adamič.

Spet so odprli kinematografe, ki so jih v prvih dneh zaprli. Za začetek so v dveh kinematografih vrteli le filmske tednike, po dve predstavi dopoldne in štiri popoldne. Občinstvo je rado gledalo te tednike, saj je moralo še prav pred kratkim gledati nemške vojne žurnale, ki so želeli gledalce prepričati, da je nacistična soldateska najbolj človeška in najbolj miroljubna vojska na svetu.

Sedaj pa so lahko gledali dokumentarne filme o osvoboditvi Beograda, o grozodejstvih nemških zločincev v Lublinu pa mimohod nemških ujetnikov v Moskvi. Zlasti poslednji posnetki so bili gledalcem v zadoščenje. To je bil klavrn spreved premagancev. Roke, ki so morale, so bile povešene. Glave, ki so si sproti izmišljevale nove zločine, so bile povešene. Tu ni bilo videti nobenega poguma, nobenega ponosa.

Gledalci so lahko v filmskih tednikih videli tudi maršala Tita. Videti komandanta Jugoslovanske armade, kako govori množici, je bilo morda še največje doživetje za vse kinoobiskovalce.

Deset dni po osvobojenju se je odprlo operno gledališče. Slovensko narodno gledališče, ki se je po poldrugem letu dela v partizanih in na osvobojenem ozemlju vrnilo v Ljubljano, je odigralo Borovo dramo »Raztrganci«. Krstna predstava Raztrgancev pa je bila že 14. septembra 1944 v Crnomlju.

Za prve tri ljubljanske predstave, ki so bile vsakokrat nagrajene z dolгим ploskanjem, sploh ni bilo mogoče dobiti vstopnic v prodaji. Kvartni odbori OF in različne ustanove so vstopnice delile aktivistom in sorodnikom. Kritiku je bila predstava manj všeč. Igralcem je očital utrujenost in okornost v govorjenju.

Prvi gledališki predstavi je sledila prva razstava. Uredili so jo v izložbenih oknih palače Bata v Ljubljani (sedaj Nama), kjer so razstavili fotografske dokumente fašističnega in nacističnega nasilja. »Gadje prekleti«, je rekla kmečka ženica, ki si je ogledovala slike, ki so jih posneli sami mučitelji. Ljudje so se od jutra do večera ustavljali pred izložbami. Podobe so bile tako pretresljive, da so ob njih večidel molčali.

Konec maja so ponovno odprle vrata prve šole, čeprav se je bližal konec šolskega leta. Oblasti so razveljavile vse dopuste, premestitve, upokojitve in disciplinske kazni srednješolskega učiteljstva v letih okupacije. Razveljavili so vse kazni proti dijakom in dijakinjam, ki so bile izrečene zaradi njihovega sodelovanja v narodno-osvobodilnem gibanju ali zaradi njihove izrazito slovenske miselnosti. Za borce in aktiviste, ki niso mogli hoditi v šolo, so pripravljali tečaje. V treh mesecih naj bi si pridobili toliko znanja kot redni dijaki v vsem letu.

Kaj hitro so začeli voziti vlaki. Vendar je bil železniški transport sprva rezerviran le za vojaške Transporte. Deseti dan po osvobojenju so se lahko peljali civilisti že v Kočevje in na Vrhniko. Vzpostavljanje železniškega prometa je bilo težko, saj so bili porušeni številni železniški mostovi. Tako so z vso hitrico obnavljali most čez Ljubljano pri Preserju. Obnovljen je bil civilni potniški promet med Ljubljano in Trstom, začasno še s prestopanjem pri Vrhniki. Tudi druge proge so začele hitro oživljati, čeprav je bilo prav v zadnjem trenutku uničenih veliko dragocenih naprav. Razrušena so bila postajna poslopja, razstreljeni mostovi.

Civilisti so v tem prvem času tudi sicer težko potovali. Vsepovsod so se še skrivali domobranci, četniki, ustaši, posamezni nemški vojaki. Oblasti še niso zatrdno vedele, kdo je kdo. Zato so zahtevale, da potujejo civilisti le s posebnimi potnimi dovolilnicami. Taka dovolilnica je bila potrebna že za potovanje iz enega v drug kraj, za potovanje po vsem slovenskem ozemlju ter zunaj Slovenije je moralo potno dovolilnico izdati že ministrstvo za notranje zadeve.

Da je začelo zares dišati po mirnih časih, je dokazovala tudi prva nogometna tekma v Ljubljani. Na zelenem polju sta se zbrali enajsterici »Ljubljane« in »VII. korpusa«. Rezultat: 5 : 2 za Ljubljano. Število gledalcev: tisoč petsto.

Ljubljano je obiskala že prva umetniška skupina iz tujine. Iz Kijeva v Ukrajini so prispeli glasbeniki, recitatorji in baletniki, ki so Ljubljance s svojim koncertom več kot navdušili.

Ljubljanci so se na glas vznemirjali nad zunanjimi znaki okupacije v mestu, ki jih ni bilo mogoče odstraniti čez noč. Nekatere ulice in trgi so še nosili imena, ki jim jih je vsilil italijanski okupator.

Še nekaj je močno razveselilo prebivalce središča Slovenije. Bloki, vrata velikega koncentracijskega taborišča, v katerega je bila štiri leta zaprta vsa Ljubljana, so bili konec maja končno odprti. Mnogi so sicer zamerili, da so odprli bloke šele dvajset dni po osvobojenju. Iz varnostnih razlogov tega ni bilo mogoče storiti prej.

Ko so Ljubljanci zvedeli, da so bloki odprti, da mesto ni več z žico obdan otok, so se začeli vesti kot otroci. Nekateri so hodili od bloka do bloka, s srečnim smehljajem so šli nekaj metrov preko, »v svet«, nato pa so se vračali. Po vseh cestah, ki vodijo iz Ljubljane, so Ljubljanci hiteli na deželo, deležani pa so hiteli v mesto, zvečer so se spet z vseh koncev vračali domov. Na Šmarni gori, na Katarini, v Podutiku, na Orljah, v Škofljici, v Mednem in na Ježici — povsod so bile skupine veselih popotnikov. Premnogi so po štirih letih prvič pogledali prek mestnih zidov in se sprehodili med njivami krompirja in žita.

Dore Klemenčič-Maj

V opankah po Dolenjskem in Beli krajini

S Kostjo sva zašla v neko stavbo, kjer je verjetno bila šola, toda očitno že več kot leto dni nihče ne poučuje. V manjši sobi so bili kupi papirja in razmetanih knjig. Tam je ležala še otroška kapica, nekaj cunj, stara metla, učbeniki. Vse zaprašeno, pohojeno, zapuščeno.

S Kostjo sva stala sredi teh papirjev, ki so nekoč pomenili pouk, bistrenje razuma, znanje — zdaj pa je vse prekinila in pohodila vojna. Otrok ni več, kakor da leže nekje pobiti kakor njihovi zvezki z otroško pisavo velikih črk, ki naju gledajo kakor odkritosrčne otroške oči. Ves ta zaprašeni kotiček je kotiček smrtnega miru — ki pa vendarle čaka na novo življenje.

Pobral sem nekaj risank, kjer je še bil kakšen kos praznega papirja. Tudi Kostja je dejal, da bo risal. On je bil doma z Blok, študiral pa je pravo na Dunaju. Tak bister, načitan in razgledan, je bil edini borec, s katerim sem se lahko pogovarjal o marsičem, kar z drugimi nisem mogel.

Pripovedoval mi je razburljivo dogodivščino z nekim hitlerjancem študentom, s katerim sta bila študijska kolega na pravni fakulteti na Dunaju. Ko je Hitler zasedel Avstrijo spomladi leta 1938, je Kostja moral izginiti čimprej, kajti na univerzi je bil znan kot komunist.

Zmetal je v kovček svoje študentovsko imetje in se napotil proti kolodvoru. Med potjo je srečal kolego hitlerjanca. Nacist ga je ustavil, ko je videl, da je Kostja namenjen na kolodvor. Povabil ga je na čašo vina, češ, da ima še dovolj časa do vlaka. Čeprav nerad, je Kostja vendarle zavil z njim v bližnjo gostilno. Sedla sta v malo sobico na kraju gostilniških prostorov, kjer sta bila sama in naročila buteljko.

»Tisto težko z belim dnom,« mi je pripovedoval Kostja, »take so pripravne za resen pretep, mi je šinilo v glavo, a nisem pomislil, kako bo prav ta steklenica čez nekaj minut odigrala svojo vlogo. Hitlerjanec ves razgret in napihnjen seveda ni mogel kaj, da ne bi govoril samo o Hitlerjevi moči in neustavljivi zavojevalni sili, ki žari iz njega in vse nemške vojske. Težko sem ga poslušal in le malo srknil iz kozarca, on pa si je nalival drugega za drugim. Hotel sem se že opravičiti, da moram le pohiteti do vlaka, ker moram še kupiti karto, pred blagajnami pa bodo vrste. Ko je prenapetež vstal, da se poslovim, pa je dejal: »...no in tako kakor je führer zavzel Avstrijo, tako bo zavzel ves svet in seveda tudi tvojo Jugoslavijo.

A s takimi ljudmi kot si ti, si lahko misliš, kaj se bo zgodilo...» Takrat pa mi je prekipelo. Pograbil sem skoraj prazno težko buteljko in ga z vso silo mahnil po opiti betici. Nekaj je jeknil in se zgrudil pod mizo.

Hitro sem pograbil kovček, zunaj pri šanku sem plačal natakarici buteljko, dal večjo napitnino in dejal, da kolega čaka še nekoga v sobi.

Med potjo sem zmečkal klobuk v žep, slekel svetli trenčkot, spodaj sem imel temno obleko in prispel na kolodvor prav še v času, ko je koj nato vlak odpeljal. Nihče me ni ustavljal ali vpraševal za karkoli.»

In zdaj je bil Kostja partizan že od jeseni 1941. Skupaj sva risala. Kot amater je kar dobro risal. Še sedaj imam tri njegove risbe. Za spomin nanj in na njegovo več kot tragično smrt. Kostja je bil izreden značaj, o tem sem se mogel večkrat prepričati. Na primer: partizani so često psovali, Kostja pa se je zato hudoval in skušal razložiti, da je sicer puhla navada, vendar je v bistvu škodljiva. Na ves glas se je razjezil nekoč, ko je neki partizan drugemu opsoval boga.

»Pravico imaš biti brezverec. Pravico imaš reči, da boga ni in da ne veruješ vanj. Nobene pravice pa nimaš psovati boga in s tem grobo žaliti tiste, ki verujejo vanj in, ki so med nami kot partizanski borci in pošteni ljudje morda bolj kot ti, ki psuješ, pa misliš, da si zato revolucionar!« je Kostja skoraj že kričal.

Tak je bil v vsem.

*

Od otroških let rad pohajkujem po samotnih krajih. Že tam v Galiciji, kjer so hribi in gozdovi, posamezne kmetije pa raztresene. Prave vasi ni kakor na primer na Primorskem, kjer se vaške hiše skoraj drže druga druge. V galiških hribih pa je mnogo samotnih kotichev globeli in gozdnih jas. Potoki imajo mnogo tolmunov, kjer so male ribe belice in temno sivi raki. Med obvodnimi jelšami švigajo po zraku hitri smaragdno zeleni kačji pastirji kakor zelene paličice. Vode so hladne, ker zvečine tečejo po senčnih jarkih. Ko zazeleni drevje, nastaneta tam dva svetova. Na veliko površino drevja sije vroče sonce, pod drevjem pa je drug svet, temno zelen kakor pravljični prostor z nizkimi stropovi, tla polna mahov gozdnega cvetja najsi bodo ciklame, zimzelen ter velike zaplate borovnic in drobnih temno rdečih jagod. Vse je tiho, le čebele, ose, čmrlji in drugi svilokrilci prepevajo in od daleč le se čuje kakšen glas otroka ali šum skakajočega potoka.

Na veliko skrb staršev sem dostikrat zginit v te samote. Pa so me klicali in ko sem se končno oglasil z drugega hriba, so prišli pome.

»Kam si se zgubil? Kaj si delal?« so me vpraševali.

»Gledal sem,« sem dejal.

»Kaj si gledal?«

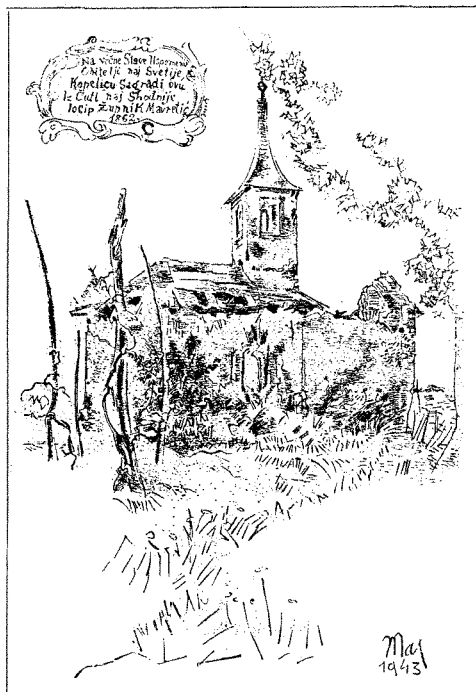
»Vse.«

»Kača te bo pičila,« so skrbeli zame.

Ko sem nekoliko odrasel, sem risal drevje. Še danes najrajši rišem drevje. Čudovito je. Rože so si med seboj skoraj popolnoma enake, kar jih je iste vrste. Drevje pa ne. Vsako drevo drugače zraste, pa četudi so to bukve, jelše ali jablane. Kakor ljudje so drevesa.

Oče in mama sta bila tam učitelja. Ko sem večkrat tudi kaj narisal, je oče dejal, da lahko grem tudi med šolskim poukom v gozd, če bom potem kaj napisal in narisal. Toda če so mi rekli, naj napišem in narišem, nisem ničesar znal...

In zdaj je vojna. Po vseh teh hribih tu pod Gorjanci so tudi gozdovi in globeli in travniki in griči. Toda tod in tudi drugod se ljudje po njih skrivajo in se med seboj ubijajo. Nekoč so mi dejali, da me bo kača pičila. Zdaj kače nimajo veljave.

Dore Klemenčič-Maj: Vojni sledovi v Vivodini, 1943, risba

Toda če se oddaljiš od svojih partizanov, lahko naletiš na sovražno patrolo. Ti ljudje so nevarnejši od kač.

Toda kljub temu sem šel tja nad Vivodino. Prisluškoval sem in gledal vse. Ko je bilo mirno in tiho, ko sem sedel na rob globoko v zemljo zarezanega kolo-voza, je za hip izginila vojna. Bilo je kakor v otroških letih.

Tam je stala mala stara cerkvena, pravzaprav večja kapela z malim zvonikom nad vhodom. Deloma hudo okrušena in razpadajoča, posebno streha. Kos razpada-jočega miru. Te stavbice miru, kakor pribežališče večnega in vesoljskega duševnega miru so si ljudje postavili pred vsemi tegobami in strašljivostmi tega življenja.

Narisal sem jo. Potem sem vstopil vanjo. Vrat skoraj ni bilo. Tam nad vhodom z notranje strani je bil neki napis z nerodnimi črkami, kakršnega je želel stari župnik Mavretič. Že davno mrtev. Najbrž še groba ni več za njim. Te tako otroško naivne nerodne črke in besede nosijo v sebi posebno pomirjenje. Davno pomirje-nje naših prednikov, ki je ostalo po kapljicah tudi v nas. Kar tu bi ostal v tej kapeli, da bi ušel vojni. Narisal sem še ta napis. S posebno natančnostjo sem risal in s posebnim pomirjenjem, ki mi je dobro delo kakor hladna roka na vročem čelu, kakor balzam neznanega izvora iz davnih časov, kakor velikonočni mrak, kakor božično drevesce v zimski noči...

In potem sem moral nazaj v vojno.

Iz daljave, od tam, kjer smo bili v vasi, sem slišal streljanje. Redki strelji. Streljala je neka naša straža.

*

Tiste dni na Vivodini so me nekateri tovariši, ki so imeli najbrž posebne sestanke v kakšni hiši, poklicali na pogovor. Vpraševali so me za nekatere partizane, kako se obnašajo, kaj govorijo in če kaj žicajo po hišah. Čudno mi je bilo in nič takega

nisem vedel, da bi bilo posebne pozornosti vredno. Vpraševal me je bradati Jozelj, ki mu je komandant Vasja že v Dragah dejal »brado preč«, pa se še zdaj ni obril. Poleg pa so bili še Miha, ki je bil ključavničar, in Gašper, ki je bil komandir čete. Potem so rekli, da je že dobro in sem odšel pred hišo, sedel na velik hlod ter razmišljal, čemu neki prav mene vprašujejo za druge.

Naslednji dan je prišel Miha, ko sem sedel prav na tistem hlodu in risal. Z njim sva nekoč govorila o revoluciji in delavskem razredu, kar je precej pozorno poslušal. Zdaj je prisedel in me vprašal za partijo. Dejal sem, da nisem član partije, sicer se pa z idejo komunizma že davno strinjam. Če sem kdaj koga prosil za sprejem v partijo? Ne. Čemu? Važna je ideja in da se zanjo boriš kjerkoli, ne šele takrat, ko je vojna ali revolucija v kakršnikoli obliki. Ko sem bil še v Bosni, sem storil vse, kar sem mogel — a mislim, da je bilo tisto, kar sem storil, prav. Pripovedoval sem mu, kako je bilo med ustaši, kako v zaporu in sodišču, kako med četniki.

»Iz glavnega štaba je prišlo vprašanje, kje si,« je dejal Miha »če jo nisi kam drugam pobrisal.«

Aha, torej tisti trije, ki so mi dejali, da mi bodo sporočili razpored, potem pa me pustili zmrzovati na golih deskah tam v zaselku, ki mu menda pravijo Lesen kamen. Kdo bi čakal nanje? Zdaj pa vprašujejo in pomišljajo, če nisem dezertiral z opankami in četniško šubaro.

»Štab je sporočil, da si v brigadi in da se dobro držiš,« je dejal Miha, »toda hotel sem ti reči, da smo se razgovarjali o tebi in sklenili, da te povabimo v partijo. — Primoran nikakor nisi. To je stvar tvoje popolnoma svobodne odločitve. Videli pa smo, da si dober partizan in tovariš.«

A vendarle mi je govoril o partiji, ki mora biti vzor nepartijcem, in ni pozabil prednosti, ki jih imajo člani partije.

»Za začetek boš kandidat,« je dejal Miha, »in boš prisostvoval sestankom, kakršni so namenjeni kandidatom. Popoldne bomo v tej hiši imeli sestanek ob 5. uri.«

Potem je šel, jaz pa nisem več risal. Razmišljal sem, kaj se je zgodilo. Povabljen sem v neko resno zadevo. Torej imajo zaupanje vame. Vendarle jaz sam v partijo nikoli ne bi šil. To, kar imam, mi je dovolj. Imam risanje in slikanje, ki me tako celega zaposluje, da se moram temu odpovedovati, če hočem sebe angažirati še kje drugod. Pišem dnevnik. Slikarstvo in dnevnik imam rajši kakor karkoli na svetu. Partijo in komunistično idejo cenim bolj kakor vse, kar v ideje sodi. Samo v tem vidim bodočnost našega življenja. Vendarle pa komunistična ideja, posebej pa še partija nista postali člani mojega slikarskega sveta. Pa tudi tega ne, ki ga tu v partizanskem boju doživljam in ki še sam v sebi ni dozorel — a tudi, če bi, ne more biti stvar partije. Zato sem to vabilo pri vsem spoštovanju občutil kot nalogo, ki je težka in partijo, ki si je pri vsem spoštovanju pravzaprav toliko želim, kakor službo. Kar je privlačnega v njej, je sila, ki je brezkompromisna proti vsem oblikam reakcije tega sveta in zdaj posebej, kar se nas tu tiče in mene kot slikarja je to, da se bom rešil vsega, kar mi je onemogočilo slikarsko delo in vsakršno drugo delo, ki me veseli. Sam bom, svoboden in delal bom, da bom nadoknadil vse, kar sem do tridesetega leta zamudil in kar mi bo še vzela ta vojna — če ostanem živ.

Velika stvar pa je tudi v tem, da tu ne gre le za nekega pozameznika, ki hoče slikati, temveč gre za preobrazbo celotne družbe, a ta je tista, ki mi bo moje delo omogočila. Partija s svojo komunistično idejo je edina sila, ki to preobrazbo more uresničiti. V tem je bilo globoko in neomajno zaupanje, ki se je s časom izoblikovalo v slepo zaupanje z nujnim k temu spadajočim občutkom in zavestjo osebne dolžnosti.

Popoldne je bil sestanek. Miha je kot sekretar celice vstal in s pestjo pozdravil:

»Delu čast...«

»in oblast,« so odgovorili drugi.

Potem je dejal, da predlaga celici, da sprejmejo mene kot kandidata partije in če ima kdo kakšen pomislek. Nihče ni nasprotoval ali o svojem pomisleku kaj spregovoril. Bili so tam poleg Mihe še Kostja, Jozl, Gašper in še kakšna dva.

Kostja je govoril o partiji in kakšen pomen ima v našem boju proti fašizmu in da bo partija pri nas imela še večji pomen, ko bo že bolj legalna. Sestanki so zaprti in bolje je, da se ne ve, kdo je član partije. Nato je še razlagal neke odstavke iz Marxa, ki ga je v nemščini nosil v svojem nahrbtniku.

Nisem vprašal Kostje ali me je on priporočil celici za sprejetje v partijo. Niti nisem vprašal Mihe, s katerim sva nekoč, ko je zunaj deževalo, v kuhinji neke hiše — a bilo je to tam pri Semiču — govorila o revoluciji, o delavstvu in buržoaziji, — da ni morda on smatral, da sem pravi in dozorel za partijo.

Naj že bo kakorkoli, življenje se mi je premaknilo na pot, po kateri dotlej nisem hodil. Vedel sem, da bo težko, toda o težavah nisem kdovekaj razmišljal.

Po sestanku, ko se je že mračilo, so prav pod to hišo ustanovili četrti bataljon, kajti oni, ki smo prišli iz Poljan, nismo bili še pravi bataljon, čeprav smo se tako imenovali. Toda mene so prestavili iz bataljona v štab brigade v takojmenovano štabno patrolo. To se ni zgodilo zaradi partije, pač pa zaradi slikarstva. Komandant Vasja in komisar Tone sta hotela pospešiti brigadni časopis. Našli so tudi urednika, ki se je imenoval Ribič. Čopič in jaz sva narisala naslovno stran. Razpisano nagrado je dobil Čopič — pištolo z enim nabojem.

Tako smo bili v štabni patroli kar štirje risarji. Poleg mene in Čopiča sta bila še Vanja in Aco. To je bila edina brigada, ki je gojila likovno umetnost in mi edini likovniki, kar jih je takrat premoglo slovensko partizanstvo, razen Iveta, ki je pa bil nekje v tehniki.

Jaz sem predlagal, da bi se časopis imenoval Dolenjski udarnik. Narisal sem podobno figuro po zraku letečega partizana, kakršnega sem si zamislil že v Kozari. Toda štab ni bil za tak naslov. Čopičeva risba je bila dobra, še predobro za šest-najstletnega fantiča. Naslov časopisa pa je bil samo Udarnik, glasilo IV. SNOU brigade Ljuba Šercerja št. 1.

Naslovno stran smo že imeli. Le še vsebino je treba. V brigadi je bil pesnik Radoš Ivanov, ki je sicer bil komisar bataljona. A tudi za drugo snov ni bilo skrbi. Našli so se pisмени ljudje. Večja skrb je bila, kako ga naj razmnožimo. Pisalni stroj in nekaj papirja je bilo. Treba bo tipkati in kolikor kopij teksta, toliko izvodov številke bo. Ilustracije pa bo treba za vsak izvod posebej narisati. Torej materiala imamo za štiri izvode. Naklada štiri izvode, toda časopis je le bil. Urednik Ribič je bil zelo delaven in resen človek.

*

Vendarle na Vivodini časopis še ni izšel. Od tam smo se premaknili na Suhor, kjer smo ostali malo dlje. Že prvi dan popoldne smo šli v akcijo proti Metliki.

Počasi smo se pomikali skozi gozdičje, ki je bilo že v polnem zelenju. Hodili smo tam, kjer ni bilo poti in ne steze. Tod nikogar ne bomo srečali, nihče nas ne bo opazil — toda partizani so le vedeli povedati, da nas je videla neka ženska, ki je bliskovito pobegnila proti Metliki. Ne vem, če je to kaj pomenilo.

Ustavljali smo se, posedali in zopet pomaknili naprej. V gostem grmovju je raslo neko nizko drevje s širokimi listi, podobnimi orehovim, a ni bil oreh. Po širokem listju sem zagledal kaplje kakor od dežja. Toda vreme je bilo jasno, skoraj brez oblakov. Ko sem se listja dotaknil ali s prsti udaril po njem, kaplje niso zdrsele z njega. Držale so se na njem kakor prilepljene, a ko sem eno snel s prstom, je

bila gosta in sladka, ko sem jo okusil. Mana. Sladka mana. Odkod pride? Iz listja samega? Tako sem se ves zamislil v to prikazen, da sem skoraj pozabil, da gremo v napad. Hotel bi pozabiti in se zagledati samo v te čudežne, sladke kaplje.

Ko smo skozi vejeve zagledali strehe Metlike, smo se ustavili. Svarun nas je s tihim glasom porazdelil. Mene in še dva partizana je poslal na vzvišen prostor za ogledovanje. Mitraljezca Tiček in Franček sta šla nekoliko nižje, od koder je bil pogled v sredino Metlike.

Dolgo časa je bilo vse tiho. Če bi tista ženska javila Italijanom, da nas je videla, bi zdaj morali Italijani že nabijati s topovi in minometi.

A nič.

Postajal sem nestrpen, pa sem dejal onima dvema, naj popazita, da grem pogledat malo nižje.

Spustil sem se po dokaj strmi stezi proti Metliki. Postajal sem in prisluškoval. Popolna tišina. Toda ko sem bil že dokaj globoko, se mi je zazdelo, da slišim neko govorico. Ustavil sem se, a pozoren pogled skozi grmovje mi je naenkrat prikazal obrise bunkerja, ki ni bil oddaljen niti dobrih dvajset korakov, a govorica se mi je zdela italijanska. Bliskoma sem se obrnil, listje pod nogami je zašumelo in stekel čim tišje mi je v opankah bilo mogoče, nazaj proti vrhu. Za mano je zabučal rafal iz strojnice.

To imaš za svoj firbec. Še nekje na drugem kraju so se oglasile strojnice, vendarle krogel nisem slišal. Ko sem prispel na vrh, so se oglasili topovi in minometi. Vrgel sem se za gozdno skalo med kamne v razmik dal glavo in desno roko pod sebe. Tako sem vedno storil, kadar je padalo. Glava in desna roka sta zame najvažnejši. Če izgubim noge ali levo roko, bom še vedno lahko slikal.

Padalo in treskalo je po gozdovju, vendarle ne v našo bližino. Zdelo se mi je, da pada tja, kjer sta mitraljezca in tudi daleč nam za hrbet. Posebno granate in šrapneli.

Ko so utihnili, ni bilo nobenega glasu. Dolgo nič. Pomislil sem že, da so se naši umaknili — in bogve koliko je ranjenih in mrtvih. Morda so se umaknili in pozabili na nas tri. Pomišljal sem, da bi se umaknili na svojo roko. Kaj če pridró Italijani po stezah nam za hrbet, ker terena ne poznam.

»Kaj bi — — —?« pravim onima, ki sta me gledala vprašujoče in vsi smo se ozirali nazaj v gozd.

Takrat pa sta se oglasili obe naši strojnici z dolgimi rafali. Še med streljanjem strojnic in nekaterih pušk je pritekel k nam kurir.

»Hiter umik!« je dejal. »Lahi so jih že dobili po gobcu. Posuli smo celo kolono, ki se je bližala po sredi Metlike proti nam,« je pripovedoval, ko smo hiteli po gozdičju sklonjeni naprej in smo ostale ujeli šele tam, od koder smo že videli Suhor. Italijani pa so zopet nabijali kakor brez uma. Le kolikor so prej streljali predaleč, so zdaj ciljali preblizu. In tako je za čudo bil ranjen samo eden. Dobil je drobce od mine v noge, a vkljub temu je še dolgo hodil. Potem pa sta ga prijela dva pod roke, da je dospel do Suhorja. Imenoval se je Centa. Noge so mu krvavele in legel je v travo. Dve bolničarki sta priskočili in ga obvezovali. Pod mrak so ga položili na voz, pogrnen s slamo in odpeljali v neko bolnico.

Ah ta Centa! To je bil tih človek, skromen in redkobeseden. Star komunist, delavec. Že davno pred vojno je pobegnil v Sovjetsko zvezo, kjer so ga leta 1936 zaprli kot tujca. Nič ga niso drugega vprašali, le od kod je in kdaj je prišel v Sovjetsko zvezo. Potem je bil v taborišču vse do začetka napada na Jugoslavijo, ko so ga izpustili in je nekako ne vem več kako, prišel v Jugoslavijo, — kjer je takoj odšel k partizanom. Bil je utrujen in skoraj razočaran človek.

»Ne veš, kako je, če greš tja, kjer je komunizem, tam pa ti ničesar ne zaupajo in ravnaajo s tabo kakor s špijonom, ničesar ti ne verjamejo ... in ne veš več pri čem si,« je pripovedoval.

Kadar ti gre za pravico, ne hodi ponjo na tuje, kajti tam te ne bodo priznali, doma te bodo pa pozabili.

*

Na Suhorju je enonadstropna hiša. Menda je bila pred vojno gostilna. V nadstropju je bil štab brigade, a majhno sobo smo imeli risarji, ki smo pripravljali časopis.

Komisar brigade Tone je prišel k nam na pogovor. Gledal je risbe, ki smo jih pripravljali za prvo številko, če politično ustrezajo. Bolj kot te risbe me je zanimalo, kakšno bo življenje likovnih umetnikov po vojni.

Komisar je bil idealist. Dejal je, da bodo umetniki imeli stalen mesečni dohodek. Poleg tega pa bodo honorirani še za vsako likovno delo posebej.

Na nič drugega nisem mislil kakor na to in edini cilj mi je bilo, kar je komisar Tone Pogačnik (Janez Hribar) povedal. Ne vem od kod je to misel na bodočnost kulture vzel. Kmečki sin je bil tam z Loža. Menda je imel nekaj srednje šole. Potem pa je bil doma na kmetiji in se poleg dela bavil tudi z naprednjaškimi idejami. Čevljar Strle, po partizansko Nino mi je večkrat dejal, da je on komisarja učil o puntarijah in kako bo tudi pri nas šlo v revolucijo. O Marxu sta tudi že nekaj vedela, kolikor je v stari kraljevini bilo mogoče.

»Tone Pogačnik je moj učenec,« je Nino večkrat dejal.

Zdaj sta oba bila v Šerčerjevi brigadi. Učenec je prerastel učitelja. Nino je sestavil pevski zbor še poleg onih dveh solistov Olge in Vanje, ki sta pa, če se prav spominjam, bila specialista le za Prešernovo železno cesto. Vsaj kar se Olge tiče. Za Vanjo pa vem, da je marsikje sam zapel kakšno pesem, pri kateri je nekatere končne tone rad vlekel v neskončnost. Dejal sem mu, da se naj ne obeša na tone in svoj glas. On pa je vedno dejal, da nimam prav, ker nisem videl not.

»Če bi ti note vidu!« je vedno dejal. Jaz pa sem trdil, da nobene poštene note ne morejo biti take.

Ne vem, kaj je padlo v glavo komandantu Vasji in komisarju, da sta dala komando, da se morajo vsi partizani ostriči na ničlo, partizanke pa na fanta.

Justa je bila najbolj prizadeta zaradi svojih las, ki jih je vkljub vsem vojnim neugodnostim skrbno negovala. Pa sem ji dejal, da jo bom narisal, predno jo ostrižejo. To sem tudi storil in ta risba je ena redkih, ki je ostala.

*

Italijani v Metliki niso mogli preboleti našega napada pred dnevoma pa so udarili iz mesta. Toda prav dva bataljona sta jih pričakala in vrgla nazaj. Enega teh Italijanov so naši ujeli, ko je preveč vneto lovil kokoši. Pripeljali so ga pred Italijana Mariota, ki je takrat bil komandir partizanske čete. Mario ga je zaslišal in pozval, da se priključi partizanom. Toda ujetnik je dejal, da se ne bo boril proti svojim kameradam. Na ta odgovor je Mario dejal našim, da bo za stvar najmanj škode, če ujetega spravijo en meter pod zemljo. Pripeljali so ga v našo malo sobico. Ni bil zvezan, toda brez suknjiča in čevljev. Takrat še nismo vedeli, kaj je zanj dejal Mario, pa sem mislil, da ga bodo naši spustili nazaj. Toda če ga izpuste, bo pozneje koga naših ustrelil. Razen tega pa bi povedal, v katerih hišah je videl partizane, kako so oboroženi in vse take reči. Vanja je znal nekaj italijanskega in se je pogovarjal z njim. Dokazoval mu je, da partizani nismo barabe, čemur je Italijan

rahlo prikimaval, mislil pa bogve kaj. Čopič, ki je imel v predvojni Idriji italijansko ljudsko šolo, pa ni z njim spregovoril niti besede.

Vrata so se odprla in v sobo je pogledal kurir Ivo. Od takrat, ko sva šla z Maverlena proti Poljanski dolini pred skoraj mesecem dni, ko sem prišel iz Bosne, ga nisem videl. Toda sedaj je imel čudno oster in zmeden pogled. Samo Italijana je pogledal in zopet zaprl vrata. Vanja je umolknil. Potem je Ivo zopet odprl vrata, pomignil Italijanu in sta šla.

»Ta ga bo pihnil,« je dejal Vanja. Kurir Ivo je bil likvidator — in njegovega pogleda nisem pozabil. Tudi utemeljen umor je dvojna smrt — morda za mrtvega najlažja.

Italijanček, ki je bil mlad fant nekaj čez dvajset, je svojo naivnost in neumnost plačal z življenjem. Za njegove svojce ni padel, ampak le izginil. In morda ga še danes pričakuje njegova mati, črno oblečena, prižiga sveče pred podobo matere božje priprošnjice in moli zanj, da bi se, čeprav po čudežu vrnil, pa si morda celo očita, da ga je premalo navadila moliti, sicer bi bog bil bolj usmiljen z njim. Tako pa je lovil kure, padal po travi, mahal s puško po njih, ker jih z roko ni mogel ujeti in niti bogvekaj se ni prestrašil, ko je izza skednja, kamor so hitele kure, iznenada zaslišal klic »stoj!«. Prvi hip je menil, da je to zaradi kur. Saj mu nihče nič ne more. Lovil jih je res, toda ujel ni nobene. Potem je pomislil, da je vendar okupatorski vojak in ... oštja — tam je pa partizan, komunist, ki je naperil puško nanj in že poveljuje dalje »Roke kvišku! Mani in alto! Kurji tat!« Za prvim partizanom še dva, katerih eden je sprožil puško kurjemu častilcu nad glavo za resno opozorilo. Vojna je pač in Italijančku je misel otrpnila. Partizanov dotlej sploh še videl ni. Čisto navadni ljudje. Nič strašni ... še pomislil ni na kakšno nevarnost. Dvignil je roke; v hipu so ga razorožili.

Potem so ga pripeljali na Suhor pred Mariota. Mario ima prav tako uniformo kakor ujetnik tudi čeden je in mirnega obnašanja. Le na kapi ima italijansko zastavico z rdečo zvezdo. Morda je ujetnik hotel Mariu očitati, da je nasprotnik svojega naroda, ko je dejal, da se proti lastnim ljudem ne more bojevati. Od tam dalje pa ni mislil, kajti prišel je iz Italije v Slovenijo, da bi smrt veljala bolj Slovencem kakor Italijanom, ki predstavljajo veliko silo, katera daje posameznikom občutek zaščitenosti ... Toda ves je otrpnil, ko je zagledal izkopan grob, kamor ga je Ivo pripeljal. Izdihnil je presenečen in v dvomih, da je to res, kar doživlja. Taka je bila ena smrt mladega človeka, ki ni hotel ubijati svojih kameradov, ubijal pa bi tiste, ki mu niso kameradi. Zato je umrl. Umirajo tisti, ki ne priznavajo človeštva kot skupnost kameradov. Lev to skupnost priznava, človek pa ne. In umirajo tisti, ki priznavajo svetovne kamerade, da bi bil človek, ki je v današnjih tisočletjih tista žival, ki hoče do svojega vrhunskega razvoja. Če bo ta žival na svoji poti sama sebe uničila, bo to pot naredila čez milijone let neka druga žival, ki je danes morda še neznanata kakor črv.

*

Kmalu smo zvedeli, čemu nas strižejo. Na daljši marš bomo šli. Tudi izbirajo nas, kdo je za daljšo pot. Šibkejši so izločevali in pošiljali drugam. Med njimi je bila tudi štabna kuharica Marija, ki je bila nekoliko bolj okroglih in zato nerodnejših udov. Težko bi hodila in zakaj bi naj nekje omagala, ko pa je sicer dobra tovarišica, predvsem pa odlična kuharica, ki je znala tudi iz nič nekaj narediti.

Pozneje smo zvedeli, da gremo preko Save na Štajersko. Najprej pa bo treba čez Krko.

Mislim, da se tisti kraj imenuje Kronovo, kjer smo prešli Krko. Ni bilo mostu. Domačini so nas na vozeh prepeljali čez vodo na plitkem mestu. Ker voda le ni bila

Dore Klemenčič-Maj: Stroga tišina, 1943, risba

tako plitka, sem sezul opanke in nogavice ter jih zataknil za opasač. Toda na drugi strani, ko sem se hotel obuti, sem opazil, da mi je ena dolga nogavica s priglavnikom izginila v reki. Tako mi je pri vsem beraškem obuvalu ostal le kratek priglavek in ena dolga nogavica. Če je človek tako obut, je videti šepav. Zato sem to dvojje nogavičje menjaval in zato bil videti šepav zdaj na eno, zdaj na drugo nogo.

Ker smo hodili vso noč, nas je hudo premagoval spanec. Upam, da nas poleg neznanske zaspanosti ne bodo napadli še Italijani ali belčki. Kljub utrujenosti pa sem si le zapomnil, kako sem hode dremal. Vem, da sem neko drevo ob poti, ki je bilo od mene oddaljeno dobrih dvesto metrov, v hipu zagledal poleg sebe. Torej sem teh dvesto metrov hode čvrsto prespal. To in še marsikaj nenavadnega sem doživel v tej vojni, kar v mirnem času ne bi.

V Šmarjeti smo ostali ves dan in vso noč. Kar nas je bilo slikarjev, smo zasedli svojo sobo v neki hiši. Ožji štab, torej Vasja, Tone, Janko in še kdo pa so se nastanili v gostilni, ki je dišala po jedeh in po mirnodobju. K temu pa je bila tam še zgovorna gostilničarka, katero sem po naročilu Vasje narisal. Morda je ožji štab dobil kakšen izvenbrigadni priboljšek, katerega sem z risbo plačal jaz. Naj ne bo zamere, če sem to zapisal, saj tudi jaz nisem nič zameril — še to ne, ker sem narisal neki ženski obraz, ki me ni prav nič zanimal in ga po svojem nagibu ne bi risal. Pri vsem tem pa je to neznatno risanje imelo še drug pomen. Partizani smo se v marsičem radi postavljali, bolj ali manj hvalili, tudi bahali, našo moč in posebnost prikazovali. Tako je ljudem Vasja hotel pokazati, da ima njegova slavna brigada ljudi, fante, ki znajo narisati človeka kakor hočeš, da nismo le borci, kakršnih ni zlepa kje, ampak tudi umetniki, pesniki, pevci in govorniki.

Bolj kakor tista gostilničarka me je zanimalo delo za časopis. Ribič je pisal neki članek, s katerim bi — kakor je dejal — rad ljudi spodbujal k razmišljanju. Če se prav spomnim, je pisal nekaj o matematiki. Za to pisanje ga je komisar nezado-

voljen opominjal, da je malomeščanski oziroma premalo borben in s tem ni na liniji. In kakor mu je ubogi Ribič dopovedoval, da temu ni tako, slabše je bilo.

Ta nesporazum pa je poravnal živahen miting v neki večji sobi gostilne. Na miting smo povabili tudi župnika. Mene so poslali, da ga povabim. Nisem vedel, kako naj ga oslovim. »Gospod župnik?« — ne, to je preveč po starem, premalo po partizansko, sem razmišljal predno sem potrkal na njegova vrata v prvem nadstropju farovža. »Tovariš duhovnik,« sem dejal, ko sem na trkanje in poziv »Naprej!« vstopil v sobo, kjer je izza mize vstal droben župnik z brevirjem v roki. Malce bled je bil v obraz, ko sem mu podal roko in ga vabil na miting. Nekaj je počasi motal in ni obljubil, prišel je pa le. Zanj so prinesli poseben stol iz gostilne. Poslušal je, toda ko so ljudje ploskali, je samo premenjal prekrizane roke na trebuhu. Bolj kakor župnik pa sta bili zanimivi dve mladi ženski, ki sta dejali, da sta prišli iz Ljubljane samo zato, da bi videli partizane.

»Jej, kakšni ste,« sta govorili blestečih oči. »Pa govorijo, da ste sami okostnjaki, vsi izstradani, da hodite v samih cunjah in goli...«

Stali sta v gostilniški veži in ogledovali vsakega partizana in partizanko, ki so hodili sem in tja. Posebna vesela radovednost jima je sijala iz oči in besed. Ko se bosta vrnili v Ljubljano, bosta vsem zanesljivim znancem pripovedovali, da sta videli prave partizane tam na Dolenjskem.

Nista vedeli, kako naj rečeta »ti« ali »vi«. Pa sta dejali zdaj tako zdaj drugače.

»Vsi se tikate?«

»Seveda, tudi komandante in komisarje.«

»In ne rečete ,gospod', ampak samo ,tovariš'.«

»Nekaterim pravimo tudi ,gospod' ali pa ,gospa', toda med sabo ne.«

Tako sta čebljali same drobne zanimivosti.

»Partizanke tudi streljajo...? Kako pa prenašajo bitke?«

»Kakor mi,« pravim.

»Tovariš, vi ste Bosanec?« sta dejali meni zaradi šubare in opank.

»Nisem. Le prišel sem iz Bosne,« in me je prijelo na pripovedovanje. »Peš sem prišel v teh opankah. Mesec dni od Kozare do Slovenije.«

»Je v Bosni veliko partizanov?«

»Še več kakor tu. Popoldne bo miting,« pravim. »Pridite pogledat.«

Miting smo priredili v večjem gostinskem prostoru. Prišli sta obe Ljubljančanki, tudi župnik in seveda mnogo ljudi. Pravijo, da župnik ni prišel sam, da so pamtrolo poslali ponj.

Komisar Tone je dolgo govoril. Za njim pa se je zvrstil ves naš stalni program Olga in Vanja, Majda s svojo pesmijo »Slovenska mladina«, Ninotov pevski zbor z narodnimi pesmimi, Radoš Ivanov s svojo pesmijo »Otok Rab« in še kaj.

Po mitingu je bila prosta zabava vse do mraka. Vse je prepevalo in plesalo. Meni pa je Lovšin preskrbel velik kos usnja, iz katerega sem si sam ukrojil nove opanke, tako kakor sem videl v Bosni, kako se to dela. Srečo sem imel s tem usnjem, kajti čakala nas je dolga pot na Štajersko.

O cilju naše poti se med partizani ni mnogo govorilo. Navadili smo se na molčečnost, na konspiracijo. Bolje je, da čim manj veš. Hodili smo večinoma ponoči, posebno v krajih, kjer se nismo mogli izogniti naselij. Počivali smo samo čez dan po gozdovih. Kolikor smo imeli hrane iz Šmarjete, nam je hitro pošla. Kruha je bilo tudi sicer zelo malo. Za brigado je hodilo nekaj goveje živine. In tako se je zgodilo, da nekaj dni nismo jedli drugega kakor neslano goveje meso. Kmalu pa je tudi tega zmanjkalo. Iskati hrano po vaseh je bilo nevarno, ker bi s tem odkrili našo prisotnost. Kadar smo šli v noči mimo bližnjih zaselkov, je vedno prihajala s čela komanda »stroga tišina«. Hodili smo, kakor da se plazimo skozi deželo.

Noči po gozdovih so bile tako črne, da niti obrisov svojega tovariša pred seboj nismo več videli. Za ovratnike na hrbtu smo si zatikali kose belega papirja, ki se je motno belil in hodili smo počasi, da ne bi kdo zabredel v stran in s tem potegnili vso kolono za sabo.

Tako smo prišli do nemške demarkacijske linije nad Savo. Vsa ta linija je bila prepređena z bodečo žico med visokimi koli v dveh vrstah v širini desetih metrov. Razen tega pa so bile med žico še na gosto posejane mine. Tu smo se za kratek čas ustavili. Komisar nam je sporočil, da bo žica preščipnjena in mine pobrane, toda preko linije naj hodimo s skrajno previdnostjo po označeni stezi z večjim razmikom drug od drugega. Partizani so kaj radi govorili o najbolj nevarni mini, kateri so dali ime »mušafarica«. To je bila mina v velikosti pollitrskega lončka, na vrhu je imela kovinski trirogljiček. Te mine so Nemci zakopali v travo tako, da je samo rogljiček moel iz zemlje. In če si stopil nanj, je mina poskočila v višino enega metra in v zraku eksplodirala. Ker je bila polna za grah debelih železnih drobcev, je povzročila veliko škodo na vse strani.

Te mine in druge nevarnosti so za naš prehod preko linije bile odstranjene. V zgodnjem jutranjem mraku smo v najstrožji tišini prešli žično pregrado in se za njo v teku skrili v bližnji gozd. Vsi smo uspeli preiti mejo, ne da bi nas opazila nemška patrولا. Nemci pa so verjetno opazili prestriženo žico in pobrane mine.

Hribi, po katerih smo nadaljevali pot proti Savi, so že spadali v »Rajh«. Domačini so imeli od Nemcev ukaz pod pretnjo takojšnje smrtnе kazni pri priči javiti najbližji nemški postojanki vsakega partizana, ki bi ga opazili. Tako smo morali nekaj domačinov, ki smo jih srečali, vzeti s seboj s tem, da nas gredo javit, ko mi odidemo. Tako so med nami v gozdu sedele tri ženske in dva moška molče in potrpežljivo. Ne vem od kod so intendanti le iztaknili nekaj koruznega zdroba, da smo mogli potolažiti najhujšo lakoto.

Kotliček stalne kuhinje smo si na pohodih podajali drug drugemu. Ko je tako v jutranji utrujenosti prišla name vrsta, da nesem kotliček, mi je med tem, ko sem ga zavihel na ramo, padel izpod roke risalni blok. Vse risbe so se razsule partizanom pod noge, česar zaradi teme niso takoj opazili. Opazili so šele, ko je že nekaj nog šlo čeznje. To je bilo blizu neke vasi nad Savo, ki se menda imenuje Velika Dolga noga ali pa Mala Dolga noga. Polovica risb je bila uničenih.

Potem pa je pričelo deževati. Med veje drevja smo razpeli šotorska krila in ždeli pod njimi, medtem ko so stražarji bili razporejeni daleč okrog nas in so patrole oprezale za Nemci, ki so vohljali za nami po gozdovih. Kljub dežju in napetosti smo risarji risali pod drevjem in šotorskimi krili čepeče partizane. Tam smo bili cela dva dneva. Tretjo noč smo se z vseh gozdnih poti in steza umaknili v strmo pobočje v hudem, a za nas odrešilnem dežju, kajti pričakovali smo Nemce, da bodo prišli po teh poteh. Ni jih bilo. Izvidniki, ki so bili poslani proti Savi, pa so nam vedeli povedati, da so Nemci na gosto zasedli vso cesto in progo ob Savi. Poleg tega je Sava še zaradi dežja močno narasla. Vsak naš poizkus prehoda bi terjäl ogromne žrtve. Manevrski napad Tomšičeve in Gubčeve pri Litiji, da bi pritegnil Nemce in nam odprl pot, se tudi ni posrečil. Nemci so zaslutili, za kaj gre in so mesto našega prehoda trdno držali.

Morali smo se vrniti. Pri vasi Javor smo sredi belega dne prešli preko žične pregrade ne meneč se za Nemce, ki bi nas utegnili opaziti. In res so nas opazili. Ko smo večinoma že prešli žico in že bili med hišami v Javorju, se je na hribu nad Javorom, kjer je žica dobro vidna, vnela kratka bitka med našo in nemško patrulo. Nemci so jo pobrisali, ko so imeli nekaj mrtvih in ranjenih, potem se pa niso več pojavili, kajti za dve brigadi, ki sta se ustavili v Javoru, niso imeli dovolj moči pri roki. S tem spopadom pa smo se seveda popolnoma odkrili.

Vas Javor me je spomnila na nek senzacionalen dogodek, o katerem se je pisalo po časopisih že pred vojno. Šlo je za nekega župnika. Štab se je ustavil prav v župnišću. Češnje so bile zrele in pravili so, da so nekega belčka sklatili prav izmed rdečih češenj. Toda jaz ga žal nisem videl, pač pa sem videl, da je župnik postavil gramofon na odprto okno. Ne vem zakaj. Morda v veselo svidenje ali v spravljive namene ali pa je hotel nekaj prikriti. To se mi je namreč zazdelo proti večeru, ko je Vasja dejal meni, Čopiču in še dvema iz štabne patrole, naj se postavimo vsak na en vogal farovža...

»...in kar bo skočilo skozi okno — ustreliti!« je glasno poudaril Vasja v veži farovža.

Postavili smo se na vogale z naperjenimi puškami in čakali. Pa škoda, res škoda, ker nič ni skočilo in Vasja nas je čez čas poklical nazaj.

»Ga že imamo! Belogardista!«

Radovednost me je gnala v vežo, kjer sem poškilil v sobo. Tam je stal možak z zvezanimi rokami pred mizo, za katero je sedel komisar in še nekateri. Navaden možak brez uniforme. Mož od farovške kuharice. Izza vreč v shrambi je prišel, ko je slišal Vasjo, kako je nam poveljeval za farovške vogale. Nič posebnega za nas. Mislil sem, da bom videl belogardista v pumparicah in z baretko na glavi. Škoda. Rabil bi lik slovenskega belogardista, o kakršnih so mi pripovedovali in kakršni so klicali partizanom:

»V imenu Kristusa! Predaj se!«

Tako mi je pravil Čopič, a nisem si jih mogel zanesljivo predstavljati. Poleg take uniforme pa so oboroženi z dolgimi staroavstrijskimi puškami tipa Manlicher. To so odslužene puške, ki so jih Italijani in Avstrijci uporabljali v prvi svetovni vojni. S tako monduro, v kateri je človek zaradi pumparic viden kot hlačač, baretka dá videz tepca, a dolga puška prekljača. Zaradi tega so se tudi Italijani norčevali iz svojih bebastih zaveznikov, spričo katerih so partizane na tihem, čeprav s strahom neprimerno bolj cenili, ko so čutili partizanski entuziazem, učinkovitost partizanskega bojevanja, idejno jasnost in z vsem tem globoko človeško upravičenost, a to predstavlja močnega nasprotnika. Vedeli so, da bodo belogardisti povsod tepeni. A prav mar jim je bilo zanje. Z vsakim ubitim belogardistom je prihranjeno eno fašistično življenje. Za temi revnimi izdajalci so Italijani dejansko bili le elitna rezerva. Koristolovstvo drug proti drugemu, ki se je končno v tej vojni obema maščevalo. Zakonitost, ki velja še za marsikoga in ki kot zakonitost ne izginja.

Toda prav pojav belogardistov je dal našemu bojevanju značaj socialne revolucije. Ta hlačač, idiot in prekljar je postal za nas po svojem koristolovstvu mnogo nevarnejši sovražnik kakor smo si mogli med vojno predstavljati. Vojaško je bil poražen, princip klečeplaznosti in koristolovstva je pa ostal. Poraženec se je priklonil zmagovalcu in mu s tem zlezel pod kožo. Cesar ni dosegel s sovražnostjo, je dosegel s prikimavanjem novo nastali oblasti. — Toda o tem pozneje, ko bo za to spoznanje še dovolj prilik, kajti vojna se je še dolgo vlekla, revolucija pa še dlje.

(Nadaljevanje prihodnjič)

Ivan Križnar

Socialna in politična pripadnost slovenskih partizanov v letu 1941

Začetek vstaje na Gorenjskem, ustanovitev partizanskih čet in bataljonov ter ukrepi nemškega okupatorja

Po teh navodilih glavnega poveljstva so njegovi člani v posameznih pokrajinah pomagali vojnim komitejem pripraviti načrte za vstajo. Prve take akcije, povezane z odhodom v partizane, zasledimo 6. in 13. julija v nekaterih krajih na Štajerskem. V naslednjih 14 dneh pa se je vstaja razplamtela zlasti na Gorenjskem, kjer je bila v industrijskih krajih močna partija, prebivalstvo pa narodno zavedno in odločno, da se upre izganjanju. Nevarnost izganjanja, ki je grozila vsem, je združila ljudi raznih slojev in predvojne politične usmerjenosti, zlasti pa tiste, ki so že pred vojno sodelovale v akcijah proti izkoriščanju in povezovanju vladajočih jugoslovanskih krogov s fašističnimi silami.

Najočitneje je bila vstaja izvedena na ozemlju okrog Šmarne gore in v kamniškem okrožju, kjer rušenje mostov in zasekanje cest ponoči med 27. in 28. julijem morda celo da slutilni namen upornikov, da bi osvobodili ozemlje okrog Kamnika. V dneh od 26. julija do 5. avgusta je odšlo samo na Gorenjskem v partizane 199 novih borcev. V juliju in avgustu so vojni komiteji ustanovili 9 čet, in sicer tržiško, 1. in 2. kranjsko, jeseniško ali Cankarjevo, jelovško ali četo Ilija Gregoriča, rašiško, kamniško, radomeljsko in mengeško-moravsko, medtem ko je Nemcem uspelo že med formiranjem razbiti bohinjsko-gorjansko skupino, katere borci so se vključili v jeseniško četo, ki se je po uspešnem miniranju mostov v Mostah pri Žirovnici in spopadu z Nemci na Mežaklji umaknila na Jelovico. Prve partizanske čete so nastale v krajih, kamor ni segla okupacijska oblast. Vojaški komiteji, partijske in OF organizacije kakor tudi partizani sami so po vaseh v bližini svojih taborišč pridobivali nove somišljenike in sodelavce, ker partizanske enote brez njih niso mogle uspešno delovati. Čete so dobile imena po krajih, odkoder so bili doma borci, oziroma po gorah in hribih, kjer so taborile. Če so se za dalj časa premaknile na drugo območje, so ponavadi dobile novo ime.

Na Gorenjskem so pripravili drzen načrt, po katerem naj bi storžiški bataljon, ki je nastal 4. avgusta z združitvijo tržiške in 2. kranjske čete, in Cankarjev bataljon, ki so ga ustanovili 5. avgusta z združitvijo Cankarjeve čete in čete Ilija Grego-

riča s pomočjo terenskih aktivistov OF napadel nemške zapore v Begunjah in rešil zaprte gorenjske aktiviste. Tudi ta akcija naj bi v partizanske enote privedla nove borce. Za načrt so zvedeli Nemci in napad preprečili. Razbili so storžiški bataljon in napadli sredi Jelovice Cankarjev bataljon, ki se je po hudem spopadu razdelil na manjše partizanske enote, ki so se lažje izognile neprestanemu zasledovanju. Največjo aktivnost so pokazale partizanske čete v kamniškem okrožju, ki so se 17. avgusta združile v kamniški bataljon. Njegove čete so povzročale Nemcem silne težave, preden so jih v neprestanem dvomesečnem boju razbili oz. prisilili, da so se umaknile čez demarkacijsko mejo na ozemlje, ki so ga zasedli Italijani.

Vstaja na Štajerskem

Vstaja na Štajerskem je potekala v najtežjih razmerah, ker je okupatorjem vneto pomagala nemška narodnostna manjšina, ki je bila dobro organizirana, saj so bili spomladi 1941 na Štajerskem številni člani Kulturbunda, ki so že vnaprej skrbno pripravili spiske ljudi, katere je treba izgnati. Partijske organizacije pa so bile močne in odločne, zlasti v industrijskih in rudarskih centrih, zato je bil boj na Štajerskem v letu 1941 med vsemi pokrajinami najostrejši. V noči med 6. in 7. julijem so bile izvedene napisne akcije, povezane z razbijanjem nemških kažipotov v Savinjski, Šaleški in Mislinjski dolini, pa tudi v Rušah in Mariboru, 13. julija je bila podobna akcija v Trbovljah, naslednjega dne pa ponovno v Rušah. Po teh akcijah je število ilegalcev precej poraslo. To kaže, da je skoraj vsakdo pred odhodom v partizane opravil kako diverzijo ali sabotažo in s tem pokazal Nemcem svojo uporabnost. Tako je med 7. julijem in 5. avgustom odšlo na Štajerskem v partizane 120 ljudi. V gozdovih nad industrijskimi središči je nastalo več skupin ilegalcev, ki so se okrog 20. julija začele združevati v partizanske čete. Razen pohorske čete so v juliju ustanovili še šaleško partizansko skupino, celjsko četo, trboveljsko četo, ki se ji je 1. avgusta pridružila zagorska skupina in je nova enota dobila ime revirska četa, savinjska četa in krška partizanska skupina, ki pa so jo Nemci zaradi izdaje 29. julija zajeli in naslednjega dne njene člane ustrelili. Z ostrimi policijskimi ukrepi in napadi na partizanske enote so hoteli nacisti zadušiti upor. Uničili so celjsko četo, razbili revirsko četo, a so ustanovili novo, šaleško skupino pa se je pridružila pohorski četi, ki je imela najboljše zaledje. V začetku oktobra so se čete združile v štajerski bataljon, ki je v noči od 7. na 8. oktober vdrl v Šoštanj, 26. oktobra pa je odbil hud nemški napad na Čreti.

Vstajo in ustanovitev partizanske čete so pripravljali tudi v Prekmurju. Vojni komite je ustanovil borbene skupine, ki so poleti opravile več sabotažnih akcij in napadle vojaško skladišče v Rakičanu. Sledile so aretacije in pobje organizatorjev upora. Nekaj Prekmurcev se je pridružilo partizanskim enotam na Štajerskem in na Hrvaškem, nekateri pa so se pred preganjanji umaknili v Budimpešto.

Nemški ukrepi za zadušitev vstaje

Kakor so organizatorji partizanskih enot dobro vedeli, da bodo mogli te ustanoviti in bodo uspešno delovale samo ob podpori prebivalstva, so se tega zavedali tudi okupatorji. Zato s svojimi oboroženimi enotami niso udarili samo po partizanih, marveč so že v začetku vstaje hoteli preprečiti sodelovanje prebivalstva v uporu. Partizane so razglasili za morilce in roparje in določili smrtno kazen za vsakogar, ki bi jih podpiral. Pristaše OF in podpornike partizanskih enot so streljali v skupinah, jih obešali, pobijali pri zasliševanjih, ali pošiljali v kazenska taborišča, kjer jih je večina podlegla lakoti in nasilju. Ker pa je slovensko ljudstvo štel partizane

Skupina prvih slovenskih partizanov na območju Krima poleti 1941

za svoje borce in narodne junake, jih je še naprej podpiralo, čeprav je vsakdo pred okupatorji to moral prikrivati. Organizacije KPS in OF so delovale tajno, zato okupatorji sodelovanja prebivalstva s partizani — razen takrat, kadar so bili na delu izdajalci — niso mogli izslediti. Začeli so streljati talce, ki so jih jemali iz vrst ujetih partizanov, podpornikov partizanov, članov KPS in OF, zaprtih sorodnikov partizanov in nekajkrat tudi izmed prebivalcev, ki so jih polovili v bližini partizanskega napada, čeprav jim sodelovanja s partizani niso mogli dokazati. To pa je bil prvi znak okupatorjeve nemoči in dokaz, da se ta bori proti slovenskemu narodu kot celoti. Z izganjanjem prebivalstva in streljanjem političnih zapornikov in talcev so začeli najprej Nemci, zato je s Štajerske in Gorenjske pribežalo na ozemlje, ki so ga zasedli Italijani, kar 17 734 beguncev, od tega samo v Ljubljano 11 177. Kasneje italijanski okupatorji glede zločinov nad slovenskim ljudstvom seveda niso v ničemer zaostajali za nemškimi. Ukrepi italijanskega okupatorja tudi proti partizanskim enotam niso bili tako hitri in temeljito dosledni kot ukrepi nemškega, zato je bilo med begunci tudi 260 gorenjskih in štajerskih partizanov. Večina jih je svoje partizanstvo pred Italijani prikrila in so živeli kot drugi begunci, 75 pa jih je vstopilo v partizanske čete na Notranjskem in Dolenjskem, in sicer 32 gorenjskih in 43 štajerskih partizanov.

*Nastanek partizanskih čet na Notranjskem in Dolenjskem
in vloga Ljubljane; prvi ukrepi italijanskega okupatorja*

Na slovenskem ozemlju, ki so ga v aprilu 1941 zasedli Italijani in ustanovili Ljubljansko pokrajino, ki so jo 3. maja priključili Italiji, je bil razvoj partizanskih enot

podoben razvoju na Gorenjskem in Štajerskem, po svoji intenzivnosti pa je nekoliko zaostajal. To so povzročile razne okolnosti, predvsem pa to, da na Notranjskem in Dolenjskem ni bilo večjih industrijskih središč, v katerih bi imela KPS dovolj močno oporo in je Ljubljana z okolico — zlasti pa njen proletarski vzhodni del — dala jedra za večino partizanskih čet v vsej pokrajini in polnila partizanska taborišča v Zasavju, na Krimu in Mokrcu. Drugi vzrok za to, da se boj kljub gosti mreži odborov OF ni bolj razplamtel, pa moramo iskati v taktiki italijanskih okupatorjev. Svoj prestiž so reševali z demagoško velikodušnostjo zmagovalca nad premagancem in dajali zavetje beguncem s Štajerske in Gorenjske. Italijanski visoki komisar Emilio Grazioli se je upiral zahtevam poveljnika XI. armadnega korpusa generala Maria Robottija po tako ostrih ukrepih proti Slovincem, kot so jih izvajali Nemci na Štajerskem in Gorenjskem. Taka italijanska taktika je omogočala slovenskim meščanskim politikom širiti oportunističen, češ da ni umestno dražiti okupatorja in naj zato ostane Ljubljanska pokrajina nekakšen otok miru, kjer bodo uživali zatočišče Slovenci iz drugih pokrajin. Vodstvo NOB, ki je delovalo v Ljubljani, zlasti pa člani CK KPS, so si prizadevali zanetiti in razplamteti oboroženi upor tudi na ozemlju pod italijansko okupacijo in okrepiti partizanske enote, čeprav so potrebovali del najsposobnejšega kadra za številne sektorje svoje dejavnosti in organizacijo nujno potrebnega zaledja, ki je omogočalo uspešno delovanje slovenskih narodnoosvobodilnih enot.

Upor so pričakovali tudi Italijani. Njihovi dokumenti iz prve polovice julija napovedujejo, da se bo vstaja začela 14. julija na dan obletnice zavzetja Bastille in to po vseh okupiranih deželah Evrope hkrati. Čez nekaj dni so Italijani zvedeli, da je upor odložen do 16. julija. Čeprav tega dne ni prišlo do splošnih nemirov, pa je glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet sredi julija v Ljubljani sprejelo odločilni sklep, da je treba od priprav preiti v oboroženi boj proti okupatorju in iskre upora so v naslednjih dneh zagorele po slovenskem ozemlju. Rajon Polje je dal zaloško partizansko skupino, ki se je pred zasledovanjem Italijanov morala umakniti čez demarkacijsko mejo na nemško zasedeno ozemlje. Pod njenimi streli je 16. julija padel v dolini Besnice nemški obmejni carinik — prvi okupatorjev vojak na Slovenskem. Čez nekaj dni se je zaloška skupina pridružila molniški četi, ki so jo ustanovili 13. julija v zadvorskih hribih. V juliju so bile skupine ljudi, ki so se umaknili iz dosega okupatorja in so bili nekateri oboroženi, tudi nad Borovnico, Ribnico in okrog Novega mesta, 25. in 26. julija pa je po opravljenih akcijah na sovražnikove objekte odšlo v gozdove več Belokranjcev. Sredi avgusta se je večji del borcev molniške čete preselil na Mokrec in ustanovil mokrsko četo, v katero se je preusmeril pritok novih borcev iz Ljubljane. Razen na Mokrec so odhajali iz Ljubljane prostovoljci tudi v bližino Stične, kjer je sredi avgusta nastala stiška partizanska četa, na Travno goro, kjer je nastala ribniška četa in v gozdove nad Verdom, kjer so ustanovili borovniško partizansko četo. Največji dotok novih borcev je bil v mokrsko četo, ki je bila Ljubljani najbližja. Okrog 12. septembra sta se iz nje izločili dve skupini; prva je odšla v Mirensko dolino, kjer je s pritokom novih borcev prerasla v mokronoško četo, drugo skupino, sestavljeno iz Primorcev, ki so pred fašisti pribežali v Jugoslavijo že pred vojno, pa je glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet poslalo v Brkine. Partizane so ljudje na Primorskem z navdušenjem sprejeli in jih zavzeto podpirali. Konec leta se jim je pridružilo 6 novih borcev-domačinov, ki so pobegnili iz italijanske vojske.

(Nadaljevanje prihodnjič)

Jože Koren

Kri na časnikih

Dopolnitev k prispevku Osrednji slovenski partizanski tisk

V dopolnitev k prispevku Lada Ambrožiča ml. Osrednji slovenski partizanski tisk, objavljen v 11. številki Borca, nam je poslal *Jože Koren* iz Trsta pričujoči prispevek. Med drugim pravi: »Pošiljam vam odlomek članka Krvavi listi, ki je bil pred dolgimi leti objavljen v Primorskem dnevniku in govori o tem, kako smo zadnjo naklado »Naše vojske« vozili iz Zadra v Slovenijo in v Bosancih padli v nemško zasedo. Na koncu pa še epilog iz Trsta. Objavite tudi fotografijo avtomobila, na katerem smo tedaj vozili »Našo vojsko« in druge liste.

Ta članek naj dopolnim še s podatkom, da sta tiskarno v Zadru takrat vodila Jure Ribičič in Mirko Ferfolja. In še en podatek. Ko so mi v bolnišnici v Kanižarici za silo obvezali prečno rano na čelu, sem se vrnil v Glavni štab v prop. oddelek, kjer sem kakih deset dni болоval. Poležaval sem v glavnem v visoki praproti brezovega gozdiča za Kidričevo barako. Kmalu potem smo odrinili na pot prek Gorskega kotara (dan ali dva smo počivali v Skradu) proti Ajdovščini in v noči med 5. in 6. majem dospeli v Trst. Po tem sklepam, da se je napad v Bosancih dogodil konec marca ali v začetku aprila.

Bilo je zadnje dni marca 1945. Nemci so izvajali poslednjo ofenzivo na osvobodeno ozemlje v Beli krajini in na kočevski Rog, kjer so bile skoraj vse partizanske tiskarne, v katerih so se tiskali osrednji listi Ljudska pravica, Slovenski poročevalec in vojaško glasilo Naša vojska, katerega sourednik sem bil nekako od avgusta 1944.

Iz baze 100 v brezovem gozdičku v bližini Črnomlja in iz vile Podsmreke, kjer so bila uredništva omenjenih listov, je bil dostop v tiskarne onemogočen. Toda potreba po tisku, ki naj obvešča prebivalstvo in borbene enote o poteku zadnjih operacij in o pripravah za osvoboditev, je bila tako velika in tako občutena, da je Glavni štab odredil, da morajo listi za vsako ceno iziti. Toda kako in kje naj jih tiskamo? Preostala je samo ena pot in v partizanih so bile odločitve hitre. Še istega dne sem dobil nalogo, naj z rokopisi za vse tri liste odpotujem s kolono slučajno namenjenih kamionov preko Like v Zadar, ki je bil tedaj že osvobojen in kjer je delovala še precej dobro opremljena ročna tiskarna.

Naslednje jutro smo odrinili. S seboj sem vzel torbo z rokopisi in brzostrelko, čeprav mi je bilo zajamčeno, da je pot čez Kolpo in naprej čez Liko in preko Velebita prosta. Bili smo pač tako navajeni, da bi prej pozabili vzeti s seboj glavo kot pa orožje. Z menoj je potoval tudi stavec, mislim, da mu je bilo ime Miško. Sam sem

prisedel k šoferju vodilnega izmed štirih kamionov in v brezskrbni vožnji po osvobojenem ozemlju smo kmalu prešli Kolpo čez zasilni most pri Vinici, se na drugem bregu vzpeli do Bosancev in nato nadaljevali pot proti Liki.

V ozračju je bila pomlad, ki se je odražala tudi v ljudeh. Kljub požganim vasem in razrušenim mestom je z njihovih obrazov žarelo nestrpno pričakovanje skorajšnje in dokončne osvoboditve. Kmalu so bili za nami Ogulin, Josipdol, Jezerane, Otočac, Perušič, Gospič in Sv. Rok. Vozili smo se noč in dan z redkimi postanki za šoferje. Na vrhovih Velebita so bile še snežene krpe in mirno ozračje je od časa do časa pretresalo zamolklo bobnenje letalskih in topovskih bomb, ki je prihajalo od Reke, kjer so proti Trstu napredujoče enote IV. armade tolkle umikajoče se Nemce.

Z zadnjih obronkov Velebita se nam je prvič odprl pogled na morje. Bil je to izreden občutek. Potem se je cesta v vijugah spustila od Sv. Roka proti Obrovcu in Benkovcu. Proti večeru drugega dne smo dosegli Biograd, kjer je bil nameščen posebni oddelek Glavnega štaba Slovenije. Tu se je naša motorizirana kolona razšla, z enim kamionom, ki je bil dodeljen meni, pa smo se odpravili v Zadar.

V tiskarni so bili že obveščeni o našem prihodu. Stavci so se takoj lotili dela, ki pa je šlo le počasi od rok. Celotni stavek za tri liste v formatu približno tri četrtine današnjega Dnevnika, je bilo treba postaviti na roko, črko poleg črke, od najmanjše do največje. Tiskarna je bila stara, delno v razrušenem poslopju, toda črkovnega materiala je imela dovolj, le strešic je primanjkovalo. S požrtvovalnostjo vseh so bili listi v 4 ali 5 dneh postavljeni in stiskani. Bilo jih je za poln kamion vrste Dodge.

Z dragocenim tovorom smo se vračali po isti poti v Slovenijo, toda tokrat brez spremstva. Bili smo štirje: dva šoferja — eden Italijan z Reke, drugi pa Štajerec iz Šoštanja, stavec Miško in jaz. V Biogradu smo rade volje sprejeli še nekatere partizane, ki so bili namenjeni v Slovenijo, posebno še, ker so bili oboroženi in orožje na potovanju nikoli ni bilo odveč. Mislim, da jih je bilo pet ali šest. Posedli so na časopise. Med njimi mi je ostal posebno dobro v spominu starejši tovariš okrog petdesetih let. Bil je kurir, ki je v Sloveniji vzdrževal zvezo med tiskarnami. Bil je torej iz naše — stroke. Imena mu ne vem in mu ga menda tudi nikoli nisem vedel. Bil je vesel človek, poln življenja. Vso pot je zabaval družbo na kamionu in njihov smeh je bilo kljub ropotanju motorja slišati celo v šofersko kabino.

Nazaj se nam je mudilo. Ustavljali smo se le v večjih krajih, da se je ohladil motor, da sta se odpočila šoferja, da smo se odžejali in okrepcali. Treba je bilo čimprej doseči našo bazo in razdeliti izvode. Ljudi smo srečavali malo, v glavnem zaledne borce, starce, žene in otroke, ki so posedali pred ruševinami požganih hiš. V Ogulinu smo se zadnjič pozanimali za pot, če je prosta, in sploh za novice. Po zagotovilih, da je vse kot prej, smo brezskrbno vozili dalje proti Sloveniji. Okrog poldne smo se približali Kolpi, oziroma vasi Bosanci na njenem desnem bregu. Vladala je nekam čudna tišina, ki partizanom nikoli ni ugajala. Ljubše nam je bilo pokanje, ker smo vsaj vedeli, kje je sovražnik in v kateri smeri moramo biti pozorni. Kamion je sopihal v reber in ko smo dosegli vrh, sta se pred nami odprli na obeh straneh ceste dolgi vrsti hiš tipičnega hrvaškega naselja. Že od daleč je bilo videti ob cesti skupine sedečih ljudi in niti na rob pameti nam ni prišlo, da bi to mogel biti kdo drug kot partizani, ki so si po dolgem maršu privoščili nekoliko počitka za pripravo kosila.

Šofer je menjal predstavo in še hitreje pogнал, a že v istem hipu smo se znašli sredi do zob oboroženih Nemcev. Puške so imeli zložene v piramide, sami pa so prav tako brezskrbno, kot smo mi brezskrbno zavozili mednje, dremali na pomladanskem soncu. Pozneje smo zvedeli, da so prodrli iz še neosvobojenega Karlovca in se že od jutra obstreljevali s partizanskimi enotami na slovenski strani Kolpe v Vi-

Tovornjak, na katerem so vozili »Našo vojsko« in druge liste. Fotografija je dokument, saj je bil tovornjak, na katerem so dobro vidni sledovi nemških strelcev, posnet na mestu, kjer se je ustavil po napadu

nici. Padli smo torej kot muha v močnik prav v običajni premor med borbo in naše presenečenje seveda ni bilo nič manjše kot presenečenje Nemcev, ki so zagledali pred seboj partizanski kamion.

Šofer, ki je hotel najprej v zbeganosti ustaviti, je znova pognal z vso naglico naprej skozi vas. Naši od zadaj so medtem začeli streljati in skoraj v istem hipu so zaropotale tudi nemške »šmajserice«. Zasmrdelo je po žveplu in smodniku, treskalo je z vseh strani, toda avto je kljub preluknjanim gumam drvel naprej do konca vasi in nato ostro zavil na levo, kjer se je cesta začela v serpentinah spuščati proti mostu. Za nami je neprestano pokalo. Na zavoju je strel zadel našo kabino. Pomožni šofer na levi strani je bil huje ranjen v glavo, mene je svinčenka na srečo samo oplazila po čelu, razbila pa je volan, zaradi česar smo se morali ustaviti. Poskakali smo na tla in se po trebuih plazili v dolino do Kolpe, katero smo v mraku tudi srečno prekorali z ranjencem vred, čeprav je bila voda deroča, visoka do prsi, in čeprav so Nemci streljali za nami. Na drugi strani nas je pri zapuščenem mlinu že čakala sanitetna patrola, partizanske enote pa so z močnim ognjem z drugega brega zaščitile kamion, da Nemci niso mogli do njega in ga zažgati. Pod noč istega dne je jurišni bataljon prodril čez Kolpo, pregnal Nemce in rešil celotno naklado listov, ki so bili drugi dan že razpečani.

Toda kri na gornjih izvodih je pričala, da se tovariši, ki so bili na njih, niso tako srečno izmazali kot mi v kabini. Pozneje smo zvedeli, da sta dva od njih padla v vasi, da so stavca Miška ujeli (pozneje jim je sicer ušel), eden pa je ostal s prestreljenim srcem na kamionu. Bil je to priletni kurir partizanskih tiskarn. Njegova kri je prepojila časopise.

Mislim, da je moralo biti proti koncu maja. Sedel sem v svoji sobi v uredništvu Primorskega dnevnika v poslopju na Trgu Goldoni. Zatopljen sem bil v pisanje članka za naslednjo številko, ko mi najavijo, da želi govoriti z menoj neka starejša partizanka v uniformi z okrog desetletno hčerko, prav tako oblečeno v krilo in bluzo iz angleškega vojaškega blaga. V gumbnici sta nosili črn trak, kar pa ni zbudilo v meni kakega posebnega občutka ali suma, saj je v tistih dneh žalovala za kakim svojim dragim gotovo skoraj vsaka slovenska družina.

— Si ti tovariš Koren? — me je ogovorila, še preden sem ji ponudil, naj sede. — Povedali so mi, da si bil s tistim kamionom, ki je vozil časopise iz Zadra v Črnomelj. Povej, kako se je zgodilo z mojim možem.

Bila je žena padlega kurirja. Opisal sem ji dogodek in ji povedal, da je mož pokopan na Vinici. Zahvalila se je, kot da bi ji naredil ne vem kako veliko uslugo. Niti ene same solze ni bilo v njenih temnih očeh. Izgubila je moža, toda ponos partizanske borke ji ni dovoljeval, da bi svojo bol pokazala tudi na zunaj. Molče sva si podala roko. Nikoli več je nisem videl, toda njena podoba je še sedaj živa pred menoj, kot je živ spomin na človeka-partizana, ki je s svojo krvjo napojil naš tisk. Zato, da je kri njega in tisočerih drugih borcev omogočila osvoboditev, brez katere bi tudi našega Primorskega dnevnika najbrž nikoli ne bilo.

Cvetko Zagorski

Pesnik in smrt

*Ce bom umrl od krogle zadet,
v skupni gomili bom pokopan.
S tisoči spal bom spokojno v brezdan,
z njimi spodrezan, nerazcveten še cvet.*

*Ce ko razbojnik na križ bom razpet,
majhen, opljuvan in zasramovan,
boj z mojo smrtjo ne bo še končan:
tudi brez mene se bo sukal planet.*

*Ce bom zapustil tiho ta svet,
modri zdravniki, v telesu ne iščite ran,
saj vse iskanje bilo bi zaman:
umrl le malo poznan je poet.*

*Prisluškoval iz ruše bom v svet,
kdaj se bo zganil človek. Močan,
da razviharil bo svet prostran
in premaknil zarjavelo že vzmet.*

Emil Cesar

Sveži veter »Veselega teatra«

Gledališče Veseli teater sodi prav gotovo med najpomembnejše in najvidnejše oblike protesta na področju, zaradi okupacije okrnjene, slovenske kulturne dejavnosti, v prvem letu okupacije. Njegov pomen moremo zlahka preceniti že po samem značaju gledališča, saj je celih deset mesecev s svojim satirično-zabavnim programom razveseljeval tedanjo Ljubljano, da je pozabljala na trenutne skrbi in utapljala žalost nad lastno usodo. Ker pa poznamo tudi njegovo idejno usmerjenost, saj je s humorjem, v prefinjeni obliki, kazal na lastno vlogo Slovencev v tem času, kazal na izhod iz zgodovinske krize in pravilno spontano doumljeno dolžnost do lastne zgodovine in do prihodnjih rodov — pa je njegov pomen še večji.

Za boljše razumevanje poznejšega dela, najprej nekoliko podrobnosti o gledališkem življenju v Mariboru tik pred vojno 1941. leta in takoj po njej, saj lahko spoznamo, da so se že pred kapitulacijo soočali s psihozo vojne, mnogo določneje kot njihovi stanovski kolegi v istem času v Ljubljani. Zadnja premiera pred okupacijo je bila v Mariboru 29. marca 1941, ko so uprizorili Hauptmannove »Doroteje Angermann«, zadnja predstava v gledališču pred okupacijo pa je bila Frana S. Finžgarja drama »Razvaline življenja«. Pred napadom na Jugoslavijo se je gledališki aktiv pripravljal na uprizoritev Nušičevega »Sveta«. Vadili so ga do 5. aprila 1941. Zadnje dni pred napadom na Jugoslavijo predstav ni bilo več, to pa predvsem zaradi vpoklicev moških članov igralskega zbora v jugoslovansko vojsko. Prvi so bili vpoklicani direktor dr. Radovan Brenčič, dirigent Lojze Herzog, Edo Verdonik, Pavle Kovič in Rado Nakrst. Na prenehanje predstav pa je vplivala tudi vojna psihoza, ki je v teh dneh zajela Maribor. Po okupaciji Maribora so nemške čete zasedle tudi gledališče. V smislu svojih raznarodovalnih prizadevanj so bili kmalu nato odpuščeni vsi slovenski igralci, začasno upravo nad gledališčem pa je prevzela Berta Siege, ki je pred vojno vodila dramsko sekcijo mariborskega Kulturbunda. Napravila je inventuro in zasegla denar, namenjen za plače igralcev, tako da je tajniku gledališča Danilu Gorinšku in Pavlu Rasbergerju, le-ta je po odhodu dr. Radovana Brenčiča v vojsko, opravljal posle direktorja, komaj uspelo izposlovati toliko denarja, da sta mogla izplačati enomesečno plačo tistim igralcem, ki so bili še v Mariboru.

Tudi razmere v gledališču so bile odraz splošnih razmer, ki so nenadoma zavladale v Mariboru in katerih žrtev so postali politični nasprotniki, zavedni Slovenci, intelektualci in kulturnoprosvetni delavci vseh vrst. Razen tistih igralcev, ki so bili z vpoklicem v vojsko zunaj Maribora, se je nekaj njih še v prvih dneh okupacije

ilegalno umaknilo v Ljubljano, kak teden po nemški zasedbi Štajerske, pa so si tudi drugi priskrbeli dovoljenje za izselitev v Ljubljano, kjer je večina njih imela domovinsko pravico. Med temi so bili Ema Starčeva, Elvira Kraljeva in drugi. Tako je že v juniju 1941. leta izpričano, da je prišlo v Ljubljano po okupaciji kar šestnajst mariborskih igralcev. Od igralcev, ki so ostali v Mariboru, omenjajo kronisti Pavla Rasbergerja, Mileno Zakrajškovo, Antona Hrastovca, Eda Groma, Milana Venišnika in Stanislava Ledineka. Vendar je tudi tu prišlo kmalu do sprememb. 1. julija 1941 sta bila Gorinškova z otrokoma izgnana v Srbijo, Venišnik je odšel v partizane, Hilda Stančičeva je bila pozneje odgnana v taborišče, medtem ko se je večina tistih igralcev, ki so še ostali v Mariboru po poletnem valu aretacij, zaposlila drugod.¹

Po vsem znanem, gledališčniki begunci v tem času niso živeli v zavidljivem položaju. Znano namreč je, da so le nekateri od njih našli zaposlitev v ljubljanski Drami, medtem ko so bili drugi odvisni od razumevajoče pomoči sorodnikov in znancev. Tik pred vojno nakazana mesečna akontacija 300 000 din, ki so jo namenili v Beogradu za mariborsko gledališče, je vojna preprečila, da ni mogla prispeti tja, kamor je bila vsota namenjena. Denar je obtičal v ljubljanski banki. Da bi prišel denar v roke tistih, katerim je bil namenjen in ki so se znašli v kaj nezavidljivem položaju, je mariborski upravnik dr. Brenčič obiskal skupaj s Pavlom Kovičem visokega komisarja Emilia Graziolija in ga prosil, naj jim pomaga priti do denarja. Čeprav je Grazioli izrazil svoje simpatije do igralcev beguncev in jim obljubil pomoč, pa begunci denarja niso nikdar dobili.² Zato pa so jim želeli njihovi stanovski tovariši v Ljubljani, kljub lastni negotovosti in razrvanosti pomagati vsaj iz trenutne stiske, medtem ko bi sami potem poskrbeli za trajnejšo rešitev svojega problema. Tu je vzrok, da so mariborski igralci uprizorili 24. junija 1941 prvo veseloigro Olge Scheinpflugove »Okence«. Prireditev je bila v Drami, režiral pa jo je Jože Kovič.

O nastanku »Veselega teatra«, ki sodi med tiste oblike »trajnejše rešitve svojega problema«, pa nam podrobneje pripoveduje Božo Podkrajšek. Kot pobudnika zamisli omenja Toneta Čufarja, ki ga je obiskal na domu njegove sestre Marice Pešlove, kjer si je poiskal Podkrajšek po begu iz Maribora svoje začasno prebivališče. Tudi zunanje pobude za nastanek so nam dokaj razumljive: Čufar, ki je zadnja leta pred vojno preživel predvsem zaradi stikov s Silviro Tomasinijevo v Mariboru, je imel kot kulturni delavec dobre stike, če že ne z vsemi, pa vsaj z vsemi naprednimi kulturnimi delavci v štajerski prestolnici. Ker pa je vedel za njihovo usodo po okupaciji, je upravičeno veljala njegova skrb njihovi negotovi usodi v Ljubljani. Tako je v razgovoru z Božom Podkrajškom načel tudi vprašanje o življenju mariborskih dramskih igralcev, ki so pred Nemci pobegnili v Ljubljano. Zato je predlagal, da bi bilo koristno, seveda s privoljenjem Osvobodilne fronte, ustanoviti satirično gledališče, ki bi udarjalo po eni strani po okupatorju. Organiziranje tega gledališča je poveril Čufar Božu Podkrajšku, ki se je dela za ostvaritev zamisli takoj lotil. Razumljivo, da je predstavljal problem poiskati begunce iz mariborske gledališke hiše, ki se v Ljubljani še niso mogli ustaliti. Vzpostavil pa je tudi zvezo s predstavnikom slovenskega Združenja gledaliških igralcev Slavkom Janom in Lojzetom Drenovcem. Oba sta bila člana Osvobodilne fronte in sta takoj privolila v ustanovitev takega gledališča, ki naj bi delovalo pod okriljem Združenja gledaliških igralcev v Ljubljani. To pa prav gotovo zaradi podobne politične orientacije ni bil nikak problem, zlasti ker je bila osnovna ideja tega gledališča vtihotapiti v njegov veseli program prizore s protifašistično in bojno mobilizacijsko ostjo.³ Tudi Jan in Drenovec sta soglašala s predlogom, da bi vodil novo gledališče Podkrajšek.

Sele nato so naslovili pismeno vlogo na visoki komisariat, na odgovornega predstavnika fašističnih okupacijskih oblasti Giacominija in kar hitro dobili njegovo privoljenje za ustanovitev gledališča, vendar s pripombo, da bodo morali preventivno

vs a besedila nositi v pregled italijanskemu cenzorju profesorju Umbertu Urbaniju. Letaki o posameznih predstavah so bili dvojezični, v slovenščini in italijanščini.

Prostor za predstave »Veselega teatra« Podkrajšku ni bilo težko dobiti. Upravnik dvorane Delavske zbornice, katerega je poznal, mu je omogočil sestanek z ljudmi, ki so odločali o njenem najemu. Ti so mu jo odstopili, ko jim je Podkrajšek povedal, v kakšen namen bi jo potrebovali, pod zelo ugodnimi pogoji.

Da je Čufar pomislil pri uresničitvi zamisli na Boža Podkrajška, je bilo prav gotovo več vzrokov. Menim, da so bili vsaj tile: Kot sodelavec »Totega lista« je moral dobro poznati Podkrajškovo politično prepričanje. Poznal je njegove humoristične sposobnosti, ustvarjalnost, iznajdljivost, popularnost med mariborskimi igralci, kar je bilo nujno za formiranje kolektiva, popularnost med občinstvom, tudi med ljubljanskim, ki je že pred vojno dobro poznalo Podkrajškov »Toti teater«, nič manj pa tudi po humorističnem »Totem listu«, ki je bil najbolj odkrit in zato tudi najbolj popularen komentator tako domače politike kot tudi zunanjepolitičnih razmer, v smislu naprednih teženj slovenskega ljudstva. In končno je bila pri vsem tem odločujoča tudi Podkrajškova organizacijska sposobnost. Vse to bi bilo tedaj pri nas v eni osebi težko dobiti.

Gledališče se je prvič predstavilo ljubljanskemu občinstvu 2. julija 1941. Kot moremo razbrati iz recenzije, objavljene v »Slovenskem narodu«, napisal jo je Fran Govekar, je bila predstava dobro obiskana, ansambel pa si je osvojil ljubljansko občinstvo že s svojim prvim nastopom. Čeprav daje ocena prav po svoji obsežnosti slutiti izjemno naklonjenost lista, ki je skušal na ta način beguncem materialno pomagati, pa bi sodili, da je bila ta naklonjenost tudi drugače pristna, saj je recenzent odkril pravo ost v oponiranju okupatorju, kar je bilo deležno tudi njegove nesporne naklonjenosti. Dokaz za to vidim tudi v dejstvu, da so vse spremembe programa našle oceno na kulturni strani časopisa. Kljub temu pa je bil Govekar nad predstavo resnično navdušen, išče njen globlji smisel in ga najde v prizorih, ki aktualno posegajo v politično življenje in njegovo komentiranje. Da pa to ni bilo samo hvalisanje, ki bi ga pobudili plemeniti humani nameni, dokazujejo tudi izbrane besede ali kar odkriti namigi, ki označujejo posebni pomen posameznih tekstov kot na primer: »pereči sodobni tekst« ali »sodobna zanimivost«. Gledališče si je Ljubljančane v naskoku osvojilo, na kar kaže tudi pripomba, da so pri posameznih pevskih točkah poslušalci njihove pevske izvajalce spremljali — s petjem. Predvsem pa si je osvojilo gledališče poslušalstvo s svojo aktualnostjo in humorjem, kar omenja kritik Govekar kot poglavitno vrednost. To pa moremo hkrati razumeti tudi kot namig in opozorilo onim, ki predstave niso videli, naj si jo čim prej ogledajo. Sicer pa naj govori ocena sama:

Otvoritvena predstava »Veselega teatra«
je dosegla vsestransko zadovoljiv uspeh

Ljubljana, 3. julija

Kdor v tesnobni temi prižge lučko, kdor obupancu prinese tolažbo, kdor nesrečnejša spravi celo v vesel smeh, je velik dobrotnik. Saj je žalostne tolažiti prav posebno Bogu všečno delo. Da je humor resnično blagoslov za tistega, ki ga ima, še bolj pa za tiste, ki ga uživajo, smo videli sinoči v lepi dvorani Delavske zbornice na Miklošičevi cesti.

Gospod Božo Podkrajšek je prinesel iz Maribora v Ljubljano že s »Totim teatrom« prav dober sloves. Na ljubljanskem velesejmu so ljudje z radostjo spoznali, da ima mož pristen humor, dovolj ljubeznivega duha in — kar je vendarle zmerom posebno važno — mnogo dobrega okusa. Med Slovenci pa ni nobene reči manj kakor resničnosti humorja, čeprav si ga najbolj žele. Tako je Božo Podkrajšek z »Veselim te-

atrom« dandanes kajpak silno dobrodošel. Z osupljivo spretnostjo si je kar urno sestavil družbo igralcev, pevcev in muzikantov za svoje prikupno podjetje. In nihče med njimi nas s svojo sposobnostjo ni razočaral, temveč je vsak posameznik ali posameznica dokazal, da zna biti resnično vesel in stresati med nas veselost in duhovitost. Glavna opora so mu igralci bivšega slovenskega gledališča v Mariboru. Tragedi in razni karakterni igralci nastopajo presenetljivo lahko in humoristično, nam pojo aktualne, vedno dobro osoljene in fino začinjene pesmi, plešejo in skačejo kakor kabaretniki resnično privajenega poklica. Parodija, satira, karikatura, stiliziran realizem, hudomušna zafrkancija in ironija dajejo zelo pestremu sporedu glavno barvo. Vse pa spremlja sam Božo Podkrajšek, ki uvaja točke s svojimi zasoljenimi in tudi mastnimi šalami sodobne zanimivosti.

Po uvodni pesmi smo gledali »Ljubezenski sestanek« tam pod Tivolijem ali kjer koli in se izvrstno zabavali, prizori v »Svetem zakonu« so neskončno resnični in poučni; »Poslančev nastopni govor« je zelo aktualen; »Na sejmu« nastopajo tri tipične osebe, prodajalec čudežnih sredstev, odlična Ljutomerčanka, ki govori prleščino in še druge zabavne dialekte, da je izzvala neskončno odobravanje, ter končno tipičen tuj prodajalec komične slovenščine. »Jupajdija, jupajda« s perečim sodobnim tekstom sta izvrstno pela, igrala in plesala dva pevca. Podkrajšek sam pa je zapel veselo podoknico »Pojd' z menoj«. Vse kajpak s spremljevanjem ognjevitnega jazz orkestra. Čisto sočasen je bil prizor »Parlate italiano« in naša najlepša narodna pesem »Lepa Vida« je našla povsem originalno, zelo zabavno uprizoritev.

Po zaključni pesmi celotnega ansambla, se je množica razšla povsem zadovoljna in židane volje ter s trdnim sklepom: »Pa še pridemo!« Saj so ljudje celo pomagali peti in marsikak stih ali napev postane gotovo popularen. Vse slike imajo primerne, duhovito stilizirane dekoracije. Podkrajšek je že drugič izvajal veselo zmago.

F. G.⁴

Nastopni program je bil na sporedu do 10. julija. Z novim programom so začeli zopet v ponedeljek, 14. julija ob 21. uri. O programu je spet poročal Fran Govekar, svoje skrito zadovoljstvo je izrazil predvsem v naslovu »Sodobni pikri in vroči Veseli teater / Zopet velikanski naval in vse splošno zadovoljstvo«.

Predstave so bile sestavljene iz osem do dvanajst krajših točk, različne vsebine. Delno so bile govorne, delno spevoigrske vsebine. Sestavljene so bile iz skečev, krajših spevoiger in drugih trenutnih domislic, ki so jih inspirirali *aktualni dogodki vsakega dne*, kar vse je seveda zahtevalo hitro postavitvev dogodka na oder pod devizo »znajdi se, kakor veš in znaš«. Glavni program večera pa se je menjal vsak teden, če jim ni cenzura med izvajanjem česa izvrgla. Po tej aktualnostni plati je imel »Veseli teater« precej podobno vlogo z današnjo televizijo. Takoj se je vsak dogodek komentiral, če ne drugače v raznih kronikah ali kupletih, za katere je značilno, da so mnogokrat po večkrat menjali besedilo že med enim programom. Samo en program pa so sestavili v zaokroženo celoto pod naslovom »Teater v teatru«, katerega avtor je bil Emil Smasek. Program, ki nam je danes neznan, je kot »višek večera« ocenil tudi ocenjevalec v »Slovenskem narodu«, ko je ocenjeval sedmi program Veselega teatra od 9. oktobra 1941. leta. Ocenil ga je takole: »Višek večera je revijalni Teater v teatru. Tu nastopa posamič, zapored in v skupinah kar dvanajst ljudi, ki predstavljajo osebje teatra in se presenetljivo skačejo kot izvrstni pevci, igralci, plesalci in akrobati.«⁵

Režija vseh predstav je bila v pretežni meri Skrbinškova. Z inscenatorji, kostumografi in z Božom Podkrajškom so se dogovarjali v eni izmed lož kavarne Evropa, kjer so se dogovarjali o vsem, kar je bilo v zvezi s posameznimi programi. Ker pa so bile predstave skoraj vsak dan, je to zahtevalo mnogo intenzivnega dela in elastičnosti; vaje so trajale po ves dan, do začetka predstave.⁶

Prva izvirna besedila je mimo Podkrajška prispeval Emil Smasek in profesor Jože Kranjc, avtor znanih dramskih del »Direktor Čampa« in »Sledenj«. Kljub temu, da je bil znani pesnik in satirik Ivan Rob že pred vojno stalni sodelavec Podkrajškovega »Totega lista« in njegov prijatelj ni, vzlic obljubi, za gledališče ničesar prispeval. Kmalu za tem je Podkrajšek izvedel, da se je Rob umaknil pred Italijani v Iški Vintgar. Prav zato si Rob nobene predstave Veselega teatra ni mogel ogledati. Upravičeno moremo domnevati, da je vedel o njem le toliko, kolikor mu je o njegovem delu povedal Podkrajšek sam, kolikor je o njem bral v dnevnem časopisju ali so mu o njem pripovedovali prijatelji, njegovi obiskovalci. — Za prvi spored in tudi potem je svoj samostojni delež prispeval Frane Milčinski-Ježek. Režijo prvega programa je prevzel Vladimir Skrbinšek, ki je malo prej prišel iz Skopja. Skrbinšek je bil na začetku vojne kot gost režiser in igralec hkrati pri tamkajšnjem gledališču, ker pa so mesto prav tedaj okupirale nemške in bolgarske čete,⁷ se je kar najhitreje vrnil v Ljubljano. Skrbinšek je v tem sporedu nastopil tudi v skeču »Zalujoči potnik«. Pri Veselem teatru je sodeloval tudi Cvetko Golar, ki je že nekaj dni po razgovoru v kavarni Evropa prinesel Podkrajšku novo napisano četrto dejanje »Vdove Rošlinke« pod naslovom »Janez išče vdovo Rošlinko«. Občinstvu je v kratkem predstavljal naslednji prizor: Rošlinka se je pravkar pritoževala občinstvu v dvorani, da po poroki z Manico Rožmanovega Janeza sploh ni več k njej. Jezna je bila nanj, saj je dolgo živela v veri, da bo Janez zasnubil njo, ne pa njeno hčer. Tedaj priteče v sobo božjepotnik Balantač in ji pove, da je videl Rožmanovega Janeza, kako prihaja k njej. Rošlinka si je vsa srečna začela lepšati obraz, prepričana, da je Janez spoznal svojo zmoto in da še vedno misli nanjo. Ko prisede Janez neboljeno k Rošlinki, mu le-ta ponudi šilce žganja, na kar se ponovi prizor bratovščine iz drugega dejanja Golarjeve »Vdove Rošlinke«. Po dolgem obotavljanju pa je Janez le izdaval, kaj ga je pripeljalo tokrat v njeno hišo: — Da je prišel k Rošlinki samo prosit za krstno botro otroku, ki ga z Manico vsak čas pričakujeta. Rošlinka je spoznala, da je že mnogo pred poroko zahajal Janez v njen dom samo zaradi Manice. Konec je srečen, saj je Rošlinka sprejela Janezovo ponudbo. Četrto dejanje Golarjeve »Vdove Rošlinke« je bilo osrednja točka petega samostojnega programa Veselega teatra.⁸ Igrali so ga s tolikšnim uspehom, da je bil potem na programu kar ves mesec, k čemur je pripomogla tudi zasedba vlog: v vlogi Rošlinke je nastopila igralka Polonca Juvanova, njeno hčer Manico je igrala Branka Rasbergerjeva, Rožmanovega Janeza Vladimir Skrbinšek, Balantača Milan Kovič, Verdonik pa paglavca. Ob tem velja poudariti, da so Rasbergerjeva, Skrbinšek in Kovič v teh vlogah z odličnim uspehom nastopali v »Vdovi Rošlinki« tudi v predvojnem mariborskem gledališču.

Razumljivo, da ni mogel časopisni poročevalec pisati odkrito o posameznih točkah programa. Za njim je stal okupator in njegova cenzura in preodkrita misel bi bila toliko kot denunciacija. Zlasti, ko vemo, da je bila cenzura vedno pripravljena, da zatre vsako, še tako preprosto, vendar svobodoljubno misel, kar bi imelo za avtorja težke posledice. Zavedati se moramo, da je stala za njo okupacijska uprava s svojimi terorističnimi ukrepi. Zato se je v tako svojski situaciji zatekel k navdušenju nad zamisljivo Veselega teatra, kar pa ni pomenilo v takratni situaciji nič drugega, kakor agitacijo zanj. Čeprav repertoar prvega nastopa ni v celoti znan, vendar bi slutili namige na politično stvarnost, katerim se gledališče že v svojem prvem programu ni izmikalo, še v opazki, da vse »spremlja sam Božo Podkrajšek, ki uvaja točke s svojimi zasoljenimi in tudi mastnimi šalami sodobne zanimivosti.« Prizorov, nad katerimi se je spotikal okupator in njegova cenzura, pa je bilo več. V prvem programu bi to slutili pri prizoru, ki ga je recenzent ocenil z opazko »Cisto sočasen je bil prizor »Parlate italiano« in naša najlepša narodna pesem »Lepa Vida« je našla povsem originalno, zelo zabavno uprizoritev.«⁹ Prav tako je moral v prvem

programu vzbujati maščevalni zasmeh prizor s tipičnim tujim prodajalcem in z njegovo komično slovensščino. Ne bi pa smeli iskati osti samo v miselnih zasukih poročevalca v »Slovenskem narodu«, saj je »revijico« Frana Milčinskega-Ježka »Kako lepo živeti je na svetu«, samo omenil in navedel podatek, da jo je pela z avtorjem Kovačeva, čeprav nam je po drugem viru znano, da Milčinski v svojih nastopih ni skrival svojega ogorčenja nad nastajajočim trpljenjem. Njegova beseda je bila vedno aktualna, naj je govoril o pomanjkanju kruha ali o požiganju nezaščitenih slovenskih vasi. V sliki »Kako lepo živeti je na svetu«, je pel svoj song za zamreženim oknom, kot refren pa so se ponavljali verzi:

Kako lepo živeti je na svetu,
če žarek sonca sije nam z neba,
če žarek sonca sije nam z neba,
če sen o sreči bdi nam v dnu srca.¹⁰

Da je bilo tako ironično zasukanih političnih osti zares precej, bi sklepali tudi po oceni tretjega programa Veselega teatra,¹¹ v katerem ne more Govekar skriti, da je pričakoval več, kot je program nudil in sodi na splošno o sporedu, da je »kro-tak, vsebinsko skoraj brez ostrin ter usmerjen le na smeh, ki nahaja zmerom navdušenih odjemalcev«.

Že za prvi nastop so uvrstili v program zelo uspelo spevoigro, katere avtor je bil Emil Smasek »Večer na vasi«. V vlogi slovenskega dekleta je nastopila igralka begunka Vera Kovačeva, njen fant pa je bil Edo Verdonik in oče Pavle Kovič. Vsi so nastopili v slovenskih narodnih nošah. Ker jim je uporabo le-teh italijanska cen-zura prepovedala, so pri drugem nastopu naslednjega dne, namesto narodne noše, nosili v gumbnici belo, plavo in rdečo rožo. Ker tudi ta nacionalna manifestacija cenzuri ni ostala neznana in so proti njej nastopili, so naročili upravljavcem reflektorjev med igranjem posameznih scen usmerjati na oder izmenično belo, rdečo in plavo svetlobo. V domiselnosti so bili prav neuničljivi. Navedimo nekaj najvidnejših in najdomiselnejših primerov! Pravi namen gledališča so spregledali cenzorji okupacijskih oblasti šele po daljšem času in ga po tem tudi na svojski način za-trli. Čeprav je cenzor Umberto Urbani ob prvem pogovoru z Božom Podkrajškom podal poglobljena navodila, ki bi jih moralo gledališče upoštevati, so mu prav ti zarisali okvirno podobo njihovega protiokupacijskega in protifašističnega delovanja. Tako mu je prepovedal sleherno miselno poanto na vojaško in politično os Rim—Ber-lin—Tokio, češ da je po »osi tolči prepovedano«. To je bil vzrok, da je Podkrajšek komentiral to prepoved. Zamislil pa si jo je po svoje. Svoj prvi nastop na prvem večeru je že pred zaveso navezal na srečanje z znancem v Tivoliju, ki je mimo obra-za mahal z roko. Na vprašanje, kaj dela, je dejal, da se otepa muhe, ki ga obletava. Podkrajšek mu je svetoval, naj le dobro pogleda, kaj ga obletava. Znanec je malo bolj pogledal in dejal, da bo to čebela ali obad. Ko pa mu je Podkrajšek dejal, naj pogleda še enkrat in natančneje, je popravil svojo domnevo in mu povedal, da ga obletava osa. Sledil je Podkrajškov poduk: »Ne delaj tega! Po osi tolči je sedaj pri nas strogo prepovedano!« Že ta uvod je nakazal, kakšne tendence bo s programi zasledoval satirični Veseli teater. Ta protiokupatorska usmerjenost pa se je navzven samo stopnjevala in jim cenzura, kljub vsej strogosti in zvitosti marsikdaj ni bila kos, saj so pisci znali kar dobro sukati pero.

Okupatorjeva cenzura je omejevala tudi glasbeno izvajanje orkestra. Prepovedano jim je bilo izvajati dela ameriških in angleških komponistov. Te prepovedi pa or-kester ni upošteval, temveč je ravnal prav obratno. Adamič in njegov orkester sta posebno pazila, da so vedno izvajali take šlagerje, ki so jih ljudje poznali iz oddaj zahodnih radijskih postaj, katere so v tem času še zelo radi poslušali, ker jim niso še zapečatili radijskih sprejemnikov. Pač pa je Adamič iz previdnosti v najavi avtor-

ski agenciji spremenil imena resničnih avtorjev, hkrati pa je iz previdnosti zamenjal tudi naslove izvajanih glasbenih skladb, kar pa ni povzročalo škode nikomur, saj se med okupacijo zaradi vojne, avtorske pravice niso upoštevale. Za avtorje izvajanih del je Bojan Adamič navajal italijanske komponiste.¹²

Izreden uspeh je imela v enem izmed naslednjih programov spevoigra Emila Smaska »Na planincah«. Na melodije slovenskih ljudskih pesmi sestavljeno besedilo, je predstavilo slovenske pastirje s pastirico, visoko v slovenskih gorah. Tja se je priklatil nek meščan, katerega je odlično predstavil Edo Verdonik, in ga prikazal kot vsiljivega Nemca. Prilizovati se je začel planšarici Veri Kovačjevi, na kar sta ga prepodila v dolino pastirja Pavle Kovič in operni tenorist Angel Jarc ter z dvignjeno pestjo zapela:

Mi smo fantje, vsi pastirji,
vsi v planince pojdemo.

Točka je bila na sporedu oktobra 1941. Občinstvo je takoj razumelo, da pomeni to v okupirani Ljubljani, javni poziv za odhod k partizanom in poziv na boj z vsiljenimi tujci, kar je dokazovalo tudi tako frenetično aplavdiranje, da je moral Podkrajšek kot konferansje pomirjati poslušalce z izgovorom, da se bliža policijska ura in da naj dovolijo igralcem nadaljevati s sporedom.

Ker je gledališče redno menjavalo svoj program, ki je bil vseskozi dokaj privlačen, vedno pa nov, je treba odgovoriti tudi na vprašanje, od kod tako neizčrpní viri satirične literature? Ta literatura, ki jo moremo okarakterizirati kot satiro, ki je zajemala iz splošnih človeških problemov, se je menjavala z aktualnimi prizori iz življenja med okupacijo, kar je bilo izključno delo že omenjenih sodelavcev satirnega gledališča. — V največjo pomoč so jim bili skeči nekdanjega zagrebškega satirnega gledališča Grabancijaši, katerega je vodil znani zagrebški igralec Grünhut Alfred. Te skeče je že pred vojno prinesel iz Zagreba Grünhutov svak Vladimir Skrbinšek, ko je Podkrajšek osnoval v Mariboru predvojni Toti teater, pri katerem je priložnostno sodeloval tudi Skrbinšek. Zaradi nove, spremenjene politične situacije so te skeče med okupacijo aktualizirali ali povzeli idejo in jo na novo oblikovali.¹³

Člani ansambla Veselega teatra so bili mimo Boža Podkrajška od začetka do njegovega konca mariborski gledališčniki Pavle Kovič in njegova žena Vida, Edo Verdonik, njegova žena Branka Verdonik-Rasbergerjeva, Vera Remčeva, Emil Smašek, sodelovali pa so še Ema Starčeva, Košič, Blaž Nakrst, Anton Potušek, Frane Milčinski, Vera Kovačeva, Vladimir Skrbinšek in Angel Jarc. Za glasbeno spremljavo vseh deset mesecev, kolikor je gledališče živelo, je skrbel orkester Bojana Adamiča, sestavljen za potrebe gledališča, kjer je bilo mnogo glasbenih scen, zaradi česar se je po potrebi večal ali manjšal.¹⁴ Glasbo je priredil ali napisal ali aranžiral vedno Bojan Adamič, in to, kot je v gledališčih navada, v dogovoru z režiserjem. Vsaka nova postavitev programa je imela, mimo scenske glasbene spremljave, še spremljavo recitacijskih in pevskih nastopov, kjer je imela enakovredno vlogo zlasti pri šansonih in kupletih. Poleg tega so v odmorih, ko se je na hitro morala menjati scena — pri čemer pa niso mišljene glavne pavze — izvajali glasbene točke kot samostojen program.¹⁵ Mimo Adamiča so bili člani njegovega orkestra še Dušan Veble, Miloš Ziherl, ki je prav od tod odšel v partizane,¹⁶ Vlado Golob, Breda Rajhova, Lev Ponikvar in Samo Hubad. Scenografa sta bila Fr. Scagnatti in Boža Simčičeva. S pantomimo je nastopal Zlatko Zei, ko pa je uspelo priti iz Srbije Danilu Gorinšku in njegovi ženi, sta tudi onadva sodelovala pri Veselem teatru. Gorinšek je bil tudi avtor nekaterih besedil. Člana gledališča sta bila tudi dolgoletni član zagrebškega gledališča Ljubiša Jovanović in njegova žena Mira Sanina-Bauer. Jovanovićeva sta živela v Splitu, kjer pa jima je pretilo preganjanje. Podkrajšku je novico o njuni ogroženosti posredoval Bojan Stupica s prošnjo, da naj jima pomore, in sicer tako,

da ju angažira pri Veselem teatru. Štirinajst dni pozneje sta bila Jovanovičeva že v Ljubljani. Jovanovičev primer bi lahko služil kot primer tovariške pomoči, Podkrajškovo dejanje pa kot uslugo Stupici, pa ni tako. Primer Danila Gorinška, izseljenega v Titovo Užice dokazuje, da je bila to načelna, če že ne organizirana, pa prostovoljna tovariška oblika pomoči, kar je še toliko večje vrednosti, saj je del tistih humanih vrednot, ki jih je spet obudil v ljudeh prav narodnoosvobodilni boj. Tako pomoč pa so nudili z več strani hkrati. V dokaz naše trditve samo tole: Svoje spomine na izgnanstvo v Srbijo zaključuje mariborski gledališki igralec Danilo Gorinšek s tem, da je prejel iz Ljubljane dvoje vabil: eno mu je poslal Božo Podkrajšek, drugo Oton Župančič, oba pa sta ga vabila h gledališču, kar je seveda sprejel z obema rokama.¹⁷ — Čeprav je bil Ljubiša Jovanović znan kot igralec, ki je odigral v predvojni Jugoslaviji na zagrebških in beograjskih odrih najzahtevnejše vloge, je bil tudi izvrsten kabaretni igralec, saj je v beograjski kabaretni skupini »Kišobranci« žele obilo priznanj. Takoj po prihodu v Ljubljano je nastopil v Veselem teatru s parodijo ljubosumnega Othella kot Desdemona pa mu je pri tej sceni pantomimno sekundiral Podkrajšek. Velik uspeh je imel Jovanović tudi kot splitski original Merinko Reful. Besedilo za oba omenjena skeča je napisal Ljubiša Jovanović sam.

Mnogo odličnih scen je bilo na tedanjem odru Delavske zbornice. Številne med njimi so bile tako ali drugače naperjene proti italijanskim okupatorjem. Omembe vreden je Podkrajškov moritat o zgodovini čevljev z besedo, melodijo in sliko, kar vse je dovolila tudi italijanska okupacijska predcenzura. Risbe od preprostih opank prve ženske Eve do čevljev tedanjih dni mu je izrisala Boža Simčičeva. Nič hudega ni bilo ne v pesmi in ne v slikah, pač pa je svoje povedala melodija. Moritat je na premieri Podkrajšek pel na melodijo slovenske ljudske pesmi »Dva nesrečna Italijana« (zanimivo, da je na melodijo iste pesmi napisal svoje besedilo v partizanih tudi Ivan Rob). Občinstvo je takoj spoznalo poanto, kar je dokazovalo navdušeno ploskanje. To pa je opozorilo tudi denunciante, da so o dogodku obvestili okupacijski visoki komisariat. Že naslednja predstava je bila prepovedana, Podkrajška pa so poklicali na zagovor. Na zagovor h Giacominiju pa ni odšel sam, temveč z Rudolfom Golouhom in Vladimirom Skrbinškom. S seboj je odnesel tudi uverturo Offenbachove operete »Orfej v podzemlju«, ki si jo je izposodil v ljubljanski operni hiši, ter drobno knjižico »Slovenska pesmarica«,¹⁸ kjer je bila v celoti objavljena omenjena slovenska ljudska pesem. Dobro jim je služilo pri zagovoru tudi dejstvo, da je bila knjižica tedaj v prodaji v vseh ljubljanskih knjigarnah. Slovenska melodija o »Dveh nesrečnih Italijanih« se ujema z Offenbachovo melodijo na besedilo »Jaz sem princ iz Arkadije«, Podkrajškovi argumenti so italijanskega komisarja zmedli. Da se je končalo za člane teatra tako kot se je, brez posledic, gre zasluga tudi Vladimiru Skrbinški, ki je imel, kot se včasih zgodi, na cenzuri znanca, navdušenega nad njegovo igralsko interpretacijo, zaradi česar je bil dostopnejši za njegove argumente. Tako se je posrečilo obtožnico za pesem, ki je bila v svojem podtekstu dokaj zasmehovalna, ovreči.¹⁹ Še istega dne je bila predstava dovoljena, tik pred njenim začetkom pa je sedel za klavir Bojan Adamič in skomponiral novo melodijo, s katero je potem Podkrajšek na večerni predstavi predvajal modo čevljev.

Sploh pa je bila glasbena spremljava pri teh predstavah, zlasti zaradi vojne in zavesti o osebni prizadetosti, zelo pomembno in zgovorno dopolnilo. Seveda pa moramo pri tem ločiti: Če so igrali ljudsko pesem »Poj'mo na Štajersko«, pri tem je bila mišljena slovenska pokrajina, ki so jo zasedli Nemci, se to z glasbo ni dalo mnogo povedati. Glasbena spremljava je bila, kadar je pel komik Podkrajšek, zares sekundarnega pomena. Tu je bilo bistveno predvsem besedilo. Drugače pa je bilo, ko so Podkrajšku prepovedali peti isto pesem. Takrat je Podkrajšek ob igranju te pesmi molčal, glasbeniki pa so igrali melodijo. Najpogosteje so cenzurirana mesta

igralci prepustili glasbenikom in Adamičevi ustvarjalni iznajdljivosti in to ne brez uspeha. Taka mesta so potem želeli z demonstrativno poudarjenostjo ponazoriti z glasbo. Živahno aplavdiranje poslušalcev je dokazalo, da so razumeli na tako svojski način izraženo sporočilo, da je posegla v program cenzura.

Rekli smo že, da je Veseli teater v naskoku osvojil ljubljansko občinstvo, kar dokazuje tudi to, da so že drugi program ponavljali v torek, sredo in četrtek, s tretjim programom pa so razširili predstave že na torek, sredo, četrtek in petek. Čas predstave so pozneje spreminjali in ga prilagajali sproti spreminjajoči se policijski uri. Seveda pa se je pozneje tudi udeležba spreminjala. Dogodki eksistenčnega pomena kot so zapori, odgoni v internacijo, ilegalno delo, odhodi v partizane, osebne skrbi — so vplivali na udeležbo in na posamezne uprizoritve. Razumljivo, a pred takimi težavami niso bili imuni niti sami igralci, saj so delili vse težave skupaj s svojim ljudstvom. Omenili smo že, da je Miloš Ziherl kot član tega gledališča odšel v partizane (opomba 16); Božo Podkrajšek in Lev Ponikvar pa sta bila odgnana v internacijo. Vse kaže, da so se začele tudi pri gledališču vse očitneje kazati razpoke, ki jih je povzročalo vse bolj zapletajoče se politično stanje na ozemlju italijanske »Ljubljanske pokrajine«. Skrb, ki je zajela ljudi ob lastni negotovosti, se ni dala prikriti. Občutimo jo celo v recenzentovi redkobesednosti in, v primerjavi z drugimi ocenami, v brezosebnem poročanju. 21. marca 1942 je gledališče postavilo že svoj 17. spored, ki je bil sestavljen iz naslednjih točk: Rodovnik, Mila lunca, Sramežljivi ženin, Pri tenisu in Mutec. V svoji recenziji se nekaj časa manj naklonjeni recenzent 23. marca 1942 pritožuje v »Slovenskem narodu« nad predolgimi odmori med posameznimi točkami. Rekli bi, da je preživljalo gledališče v tem času — vzroke smo pravkar navedli — težko krizo.

Kdaj natančno je Veseli teater prenehal obstajati, ne vemo. Za približno orientacijo o tem, ne bo odveč podatek, da je bilo zadnje vabilo za obisk Veselega teatra objavljeno v »Slovenskem narodu« v soboto, 23. maja 1942 in je vabilo na predstavi o binkošti, ko bi morali, predvidoma imeti v obeh prazničnih dnevih, po dve predstavi, in sicer prvo ob 16., drugo pa ob 18. uri. Poslej v poročilih takratnega časopisja o gledališču ne zasledimo nobenih vesti več. Zato je upravičena trditev, da po teh predstavah gledališče ni več obstajalo. Domnevati moremo, da se je s svojimi, sicer brezuspešnimi ukrepi, ki naj bi zatrli narodnoosvobodilno misel na Slovenskem, okupator odločil, da mimo drugega, zatre tudi delovanje Veselega teatra. Taka trditev ne bi bila pretirana, saj je moč posmeha dostikrat žgoče občutil na lastni koži.

In naposled ga je k taki odločitvi vzbudilo dejstvo, da je predvsem moralni uspeh Veselega teatra vplival na nastanek podobnih zamisli, o čemer priča tudi prispevek, objavljen v »Slovenskem narodu« 21. januarja 1942, pod naslovom »Koliko veselih gledališč še potrebujemo? Zlati časi ljubljanskega humora — ,Vesela gledališča' se množe s filmsko naglico«. Ker dela nobenega od njih ne poznamo, moremo o nasprotovanju proti njim samo ugibati. Vzroki za njihov nastanek so bili zaradi vojne lahko različni. Ne bi nas presenetilo, da so pri nastanku katerega od njih, botrovali komercialni uspeh Veselega teatra, želja različnih ljudi po uveljavljanju, iskanju primernega zaslužka, ali pa so, kot priča Veseli teater, nastajala celo z vednostjo in privoljenjem Osvobodilne fronte, ki bi na ta način želela na čim širši fronti vplivati na nagli odklonilni proces pokorščine okupatorju in na masovno opredeljevanje za narodnoosvobodilni program. — Vzrokov, zakaj odklonilno stališče tedanjega tiska, ki ga je nadzoroval okupator do tega pojava v tedanji stvarnosti, pa bi bilo lahko spet več. Tako, ker je poročala o tem kulturna redakcija, bojazan za umetniški nivo takih prireditev, prav lahko pa je bila za tem motivom, ki je pobudil članek, tudi bojazan, italijanskih okupacijskih oblasti, ki je hotela navzven pokazati velikodušno spoštovanje nacionalnih kulturnih teženj, kar je obljū-

bila ob priključitvi dela slovenskega ozemlja k fašistični Italiji. To pa bi govorilo za to, da je bil prispevek od Italijanov naročen, saj jim je že samo en Veseli teater povzročal tako velike preglavice, da je morala cenzura posegati v njihov tekst, krčiti prizore, jih trgati ali celo zahtevati njihovo prepoved, da o idejnem vplivu, ki je bil najvažnejši, niti ne govorimo.

Ob presojanju pomena literature v obdobju slovenskega narodnoosvobodilnega boja pa moremo tudi določneje soditi o vlogi Veselega teatra. Njegov pomen bi lahko strnili v naslednje ugotovitve:

Obstoj gledališča je dokaz visoke stopnje solidarnosti Ljubljancev s slovenskimi begunci, gledališkimi in drugimi igralci, katerih brezposelnost je v majhnem slovenskem svetu, v prvem hipu povzročila vsem skupaj, zlasti pa njim samim in njihovim družinam, težke socialne probleme. Hkrati je bila to prva večja socialna akcija, ki je bila izvedena uspešno in brez težav v smislu socialnih reform, ki jih je proklamirala po zaslugi iniciatorjev Komunistične partije Slovenije, Osvobodilna fronta slovenskega naroda. S tem je bilo pomagano beguncem in njihovim družinam v, za njih najtežjih časih, ko so si tu znova začeli urejati svoj začasni dom.

Toda, čeprav je vse to pomembno, pa je mnogo važnejše dejstvo, da je bil programski in idejni okvir pripravljen brez preciznih navodil revolucionarne Osvobodilne fronte, le v smislu demokratičnega, silno preprostega in jasnega nacionalno-osvobodilnega programa, takega in tako kot je bil proklamiran v razglasih takratnega slovenskega narodnoosvobodilnega vodstva. Čeprav sta humor in satira pri Slovencih preveč redka, so se le našli ljudje, ki so se zavedali prave vrednosti humorja pri oblikovanju, okupatorju nenaklonjenega javnega mnenja in pri načrtni rasti nacionalne zavesti, ter v vojni poskrbeli celo za posebno institucijo, ki je legalno, satirično zaostreno, komentirala povsem aktualne politične dogodke in nacionalne probleme. Ustanovitev in delo Veselega teatra sodi v čas, ko se je med slovenskim ljudstvom še kristaliziralo idejno in politično opredeljevanje za boj z okupatorjem in proti obnovitvi starega družbenega sistema v Jugoslaviji, kar je silno pomembno. Marsikatera ost je prav pozivala k odkritemu odporu in, kot smo videli, celo za odhod med partizanske borbe. Po drugi strani pa je prav ironija — ironija pa je prišla prav našemu ljudstvu tudi zaradi pretežke sedanjosti, ki je raje izvajala solze kot smeh, trd pogled in trpek izraz — dovoljevala protestni in nacionalni misli, da je dokaj nemoteno prihajala v stik s poslušalci in jih mobilizirala za idejno-politično opredelitev ali celo vplivala na opredeljevanje za boj. Veseli teater je bil svojska in dokaj dolgotrajna oblika političnega osveščanja, ki prav zaradi tega ni ostala brez vidnih nasledkov in si je prav zato ustvarjala svojega, po političnem pričanju, usmerjenega gledalca. Taka oblika dela pa v malem slovenskem svetu nima primere, a tudi v tedanjem evropskem odporu najdemo podobnost samo med Nizozemci in Danci. Da je ljudstvo to obliko pravilno razumelo in jo sprejelo za svojo, dokazuje tudi dejstvo, da je nekatere, v alegorijo zavite skeče, poslušala publika, na lastno zahtevo, kar po mesec dni. Trditi moremo, da je bila v tem času, ko je nas pregazila najsodobnejša sovražnikova mašinerija, ko smo mogli na vsakem koraku iz vseh mogočih dejstev razbrati njihovo premoč, zlasti v prvih mesecih okupacije, — edino legalno, učinkovito kulturnoumetniško agitacijsko sredstvo, splošnega odpora zaslužnjega ljudstva, željnega osvete. Zato sodi prav ironija med prve oblike učinkovitega odpora, hkrati pa sodi med oblike, ki smo jih v obdobju okupacije in boja sicer ne povsem izkoristili, vendar pa uporabljali učinkovito ves čas našega narodnoosvobodilnega obdobja. — Rezultati takega legalnega osveščanja so bili kaj pomembni. Ne le, da so direktno vplivali na poseg v boj, v okupiranem mestu so vplivali na javno mnenje že s tem, da se je o njegovem gledališkem

programu govorilo, ga komentiralo, pripovedovalo ali razlagalo posamezne komične prizore, zlasti tiste s prikrito protiokupacijsko ostjo.

Ker je nastalo gledališče po priporočilu kulturniške organizacije, vključene v Osvobodilno fronto in si je pridobilo svojo fiziognomijo — menim, da je pomembne rezultate veselega teatra zlahka spremljalo in hkrati presoјalo tudi vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja in prišlo po njem do dokaj povoljnih zaključkov, na katerih so pozneje skušali graditi podobno miselno fundirane institucije v partizanih. Zato moremo najti konkretno povezavo že med Veselim teatrom in prvo igralsko družino v partizanih — Agitteatrom 1942. leta v Kočevskem Rogu, katerega delo je ustavila italijanska roška ofenziva. Kako je bila taka oblika pomembna, dokazuje, da so sicer uporabljali komiko tudi pozneje, predvsem v zvezi s trenutnim političnim delom, ko so nastajala že dela trajnejše vrednosti.

Morebiti je učinek programa Veselega teatra vplival, če že ne na nastanek vseh, pa vsaj na nastanek nekaterih dramskih del, ki so nastajala v času narodnoosvobodilnega boja, morda na tista, ki so z ironijo govorila o še živi sistemski preteklosti, pa tudi na ona, ki so govorila z značilno situacijsko komiko o trenutnem političnem položaju v domačem kvislinškem taboru, na nemških frontah ali v samem nacističnem vrhu.

Zato moremo zaradi komunikativnosti, idejne in kvantitativne odzivnosti, po programu ter po obstoju primerjati Veseli teater z redkimi drugimi podobnimi gledališči v okupirani Evropi.

Opombe

¹ Marjan Znidarič, Uničevanje slovenske kulture v Mariboru leta 1941, Borec 1975, št. 1, str. 34–42.

² Ivan Jerman, Slovenski dramski igralci med drugo svetovno vojno, Ljubljana 1968, str. 46.

³ Pismena izjava Vladimira Skrbinška, 10. decembra 1974.

⁴ Slovenski narod 3. julija 1941, str. 4.

⁵ Slovenski narod 9. oktobra 1941.

⁶ Pismena izjava Vladimira Skrbinška, 10. decembra 1974.

⁷ Isti vir.

⁸ Slovenski narod 4. septembra 1941.

⁹ Isti vir.

¹⁰ Božo Podkrajšek, Gledališče pikrih bodic na okupatorja, Večer 15. maja 1965.

¹¹ Slovenski narod 7. avgusta 1941.

¹² Pismena izjava Bojana Adamiča, 19. decembra 1974.

¹³ Pismena izjava Boža Podkrajška, 16. januarja 1975 in pismena izjava Vladimira Skrbinška, 19. februarja 1975.

¹⁴ Pismena izjava Bojana Adamiča, 19. decembra 1974.

¹⁵ Isti vir.

¹⁶ O tem pripoveduje po letih Božo Podkrajšek: »V zvezi z odhodom Miloša Ziherla iz Ljubljane Vam moram povedati, da je držal svoj odhod iz Ljubljane v strogi konspiraciji. Z njegovim značilnim in prikupnim nasmeškom pa mi je lepega dopoldneva pred tedanjo kavarno Emona povedal, da odhaja v službo v Beograd na tamkajšnji radio. Pokazal mi je celó nekakšno pismeno pogodbo. Seveda sem takoj zaslutit, kam pes taci moli in mu zaželel vse dobro. — Pismena izjava Boža Podkrajška, 16. januarja 1975.

¹⁷ Fran Roš, Slovenski izgnanci v Srbiji, 1941–1945, str. 253. Založba Obzorja, Maribor, 1967.

¹⁸ Druga izdaja, sestavil Joža Glonar. V Ljubljani MCMXLI, založba Hram, str. 33.

¹⁹ Pismena izjava Vladimira Skrbinška, 10. decembra 1974.

²⁰ Pismena izjava Boža Podkrajška, 24. novembra 1974.

Cvetko Zagorski

Še jaz

*Se jaz sem vojak.
Brez čelade vojak sem, brez meča,
puške ne nosijo moja pleča.
Ne streljam, ne vihtim bajoneta,
pa vendar na okopih stojim
in sredi vseh barikad
brez krvi krvavim
in trpim kot prostak.*

*Na vseh se koncih planeta borim,
zasut sem in ranjen,
nedolžen in kriv
obešen, razmesarjen,
pa vseeno ves živ:
o, še se bom bil!*

1939

Branko Miljković

Obramba domovine

*V srcu ljubezen močnejša od smrti
V glavi misel večja od glave
Tudi to je obramba domovine
Strašni so vojščaki pod zemljo, vojaki obrambe,
Zaloga moči pripravljena če živi klonejo
Tudi to je obramba domovine
Velika beseda ne iz srca ne iz glave
Temveč iz prsti kakor bilka ali cvet
Raste, tudi to je obramba domovine
Namučeno zrno misli cvet
Dan misli sonce
Tudi to je obramba domovine
Kolikor je zemlja za nami
Toliko je moči v nas
Tudi to je obramba domovine*

Prevedel B. Gracer

Iztok Ilich

Ive Mihovilović: Ustaški kralj

Približno štiri leta trajajoče obdobje Paveličeve »Nezavisne države Hrvatske« je zaznamovano predvsem z dolgo vrsto krvavih zločinov, številnimi množičnimi pokoli, atentati in drugimi terorističnimi akcijami. Predstavljajo je potemtakem »logično« nadaljevanje zločinske dejavnosti ekstremne nacionalistične ustaške emigracije, ki se je »proslavila« že v obdobju med dvema vojnama, v okviru »svoje samostojne« države pa je dala svoji krvoločnosti še obeležje legalnosti in legitimnosti, nakar se je pod takšnim okriljem razmahnila do prav pošastnih razsežnosti. Ostali so žalostni spomini na številne požgane in izropane vasi, na zapore in mučenja, na množična umiranja v taboriščih Jasenovac, Stara Gradiška in drugod. Dobro znano je tudi klavрно udinjanje ustaških veljakov italijanskim in nemškim okupatorjem v njihovih skupnih prizadevanjih za vzpostavitev novega evropskega reda, v katerem naj bi tudi NDH dobila mesto, ki ji gre.

Vsa ta tragična poglavja v naši še ne tako oddaljeni preteklosti so dobro znana in jih tudi ne bo mogoče nikoli pozabiti. Razmeroma manj znano pa je zato ob vsem tem dejstvo, da je bila Nezavisna država Hrvatska formalno pravzaprav kraljevina, da so ji Mussolini, Ciano in kralj Viktor Emanuel — na Paveličevo posebno »željo« — izbrali in dodelili vladarja: kraljevega nečaka princa Aimoneja, vojvodo Spoletskega, ki pa sploh nikoli ni stopil na ozemlje dežele, ki naj bi ji vladal, kakor zanj tudi nikoli ni pokazal posebnega zanimanja.

V tej tragikomični epizodi lahko vidimo samo še en dokaz več, da je bilo vse skupaj le velikanska kopica laži, plod grozljivih diplomatskih spletk in računov, katerih ozadje je bilo vselej docela drugačno od naj-

večkrat bleščečega in »dobronamernega« naličja. Kakor NDH nikoli ni bila neodvisna in samostojna državna tvorba in kakor v svojih več kot spornih mejah nikoli ni združevala vseh Hrvatov, tako tudi njihov slovesno designirani kralj nikoli ni bil pravi kralj, marveč tragikomična figura na šahovnici hegemonističnih interesov fašistične Italije in njenih častihlepnih voditeljev. Vsem tem komaj verjetnim intrigam bi se lahko danes od srca nasmejali, ko seveda ne bi bilo obdobje NDH neizbrisno zaznamovano s toliko nasilja in krvi, ko ne bi teh »višjih« interesov plačalo z življenjem toliko naših ljudi.

Tega vsekakor zelo zanimivega poglavja se je že pred leti temeljito lotil publicist Ive Mihovilović. Zbral je obilico dokumentarnega gradiva, pričevanj, dnevniških zapiskov in spominov italijanskega zunanjega ministra grofa Ciana, njegovega endehajevskega »kolega« Mladena Lorkovića, kraljevega adjutanta generala Paola Puntonija, starega maršala Enrica Caviglie, zmedenega Paveličevega posrednika duhovnika Kerubina Ševgića, veleposlanika v Zagrebu Guariglie in še mnogih drugih, ki so bili tako ali drugače vpleteni v komedijo z navidez zelo resnimi pripravami na kronanje ustaškega kralja Tomislava II., kakor naj bi se imenoval vojvoda Spoletski. Iz množice najrazličnejših podatkov in dokumentov je pisec izbral najzanimivejše, pri čemer si je ves čas prizadeval prodreti predvsem v ozadje dogodkov, za kulise političnega spletkarjenja, saj se je tam zgodilo veliko več odločilnega in usodnega kot na samem odru, obrnjenem proti javnosti.

Tako je Mihovilović med drugim živo predstavil samega vojvodo Spoletskega, njegovo sorodstvo in posebne interese ter splet-

karjenje tega sorodstva, po drugi strani pa tudi značilne odnose med italijanskim fašizmom in Paveličevimi ustaši. Ti odnosi so bili na videz dobri, celo pristrčni in trdni, v resnici pa vse prej kot pošteni in iskreni. Sam Ciano je bil na primer zelo prijazen in uslužen, vendar pa znan kot velik lisjak in spletkar. Tako se je pogajal s Paveličem, mu izkazoval vse državniške časti, v svojem znamenitem dnevniku pa je o poglavniku in njegovih pajdaših naravnost pisal kot o tolpi razbojnikov. Podobno je bilo tudi z »iskrenimi«¹ željami, da naj bi bila NDH močna in samostojna, pa sta Mussolini in Ciano že na samem začetku sestavila pogodbo, katere prvi člen določa, da se »priznajo za sestavni del Kraljevine Italije«² okraji Kastav, Sušak, Čabar in del okraja Delnice. V pogodbi zarisana meja naj bi potekala tako, da bi Hrvaška dobila Hreljin, Bakarac in Kraljevico, Bakar pa bi že spet pripadal Italiji, ki bi si vzela tudi otoka Krk in Rab in več manjših otokov do višine Jablanca ter vse otoke pred Zadrom. Poleg Zadra je Mussolini dobil še celotno področje Šibenika in Trogira z obsežnim zaledjem, Split, otoke Šolto, Korčulo, Vis in Mljet ter

nič koliko manjših otokov, medtem ko bi NDH morala biti zadovoljna z Bračem in Hvarom. Mussolini si je prisvojil tudi vso Boko Kotorsko, Dubrovnik pa je »dobrohotno«³ prepustil Paveliču. Hrvatska vlada je morala poleg tega izjaviti, da »ne namerava imeti vojne mornarice«, da na obmejnih predelih z Italijo ne bo imela vojaških postojank in utrdb itn.

Enako kot so italijanski fašisti že ob rojstvu temeljito oklestili in ohromili »neodvisno«⁴ Hrvaško, tako po drugi strani tudi Pavelić ni okleval z navezovanjem stikov z Nemci, česar so se Italijani najbolj bali. In na takšnih trhlih temeljih je naposled stala tudi ideja o italijanskem kralju ustaške države, ki naj bi oba naroda povezal in združil za vse večne čase...

S spretnim povezovanjem, citiranjem in kritičnim primerjanjem najrazličnejših virov je Mihoviloviću vsekakor uspelo napisati zelo zanimivo knjigo, dobrodošlo tudi za slovenski knjižni trg, čeprav se sočasnih razmer pri nas dotika le bežno in mimogrede. Knjiga je izšla pri Državni založbi Slovenije, prevedel jo je Franc Šušteršič, opremil pa Vili Vrhovec.

Janko Poljanec

Radko Polič: Belokranjski odred

Beli krajini gre med vsemi našimi pokrajinami v času NOB vsekakor čisto posebno, že kar častno mesto. Ljudje v tamkajšnjih prijaznih krajih med Rogom in Gorjanci ter Kolpo so imeli pri največkrat skromno založenih kaščah in zidanicah za partizane vselej odprto srce in roko. Tako je bila Bela krajina od vseh partizanskih pokrajin gotovo najbolj partizanska. Od kapitulacije Italije 9. septembra 1943 pa do kapitulacije Nemcev, torej vse do konca vojne, je bila, s kratkim presledkom med nemško ofenzivo oktobra in novembra 1943. leta, najbolj trdno in najtemeljiteje v narodnoosvobodilnem smislu organizirano svobodno ozemlje, že pravi zametek mlade slovenske državnosti.

Pričujoča zanimiva in obsežna knjižna kronika — šteje skoraj 700 strani — pripoveduje o Beli krajini in njenih ljudeh v času narodnoosvobodilnega boja in še predvsem o njenih najbolj zvestih sinovih in hčerah, med katerimi so mnogi, premnogi dali v partizanskih vrstah za svobodo največ, kar so mogli dati: svoja življenja. Avtor knjige pi-

satelj Radko Polič, sam Belokranjec, ki je bil v teh svojih krajih tudi partizan, je vsekakor opravil zelo obsežno in temeljito delo. Zlasti še, ker je opustil prvotno zamisel, po kateri naj bi napisal samo skromnejšo kroniko v drugo ustanovljenega Belokranjskega odreda, marveč je kolikor mogoče natančno opisal tudi delovanje oziroma zgodovino vseh drugih partizanskih enot, ki so bile od začetka vstaje pa do osvoboditve tako ali drugače povezane z Belo krajino.

Tako lahko najprej beremo o prvi belokranjski partizanski četi, »ki je večidel tako nesrečno končala na Gornjih Lazah v mesecni, snežno beli novembrski noči 1941, pa o novi belokranjski četi, nato bataljonu, pa o prvem belokranjskem odredu z dvema bataljonoma, ki jih je Bela krajina dala domovini v čudežni pomladi 1942. leta, o belokranjskih četah in bataljonih vzhodnodolenjskega odreda, ki so od jeseni 1942 do jeseni 1943 delovali na tem območju, in končno spet o belokranjskem odredu, vnovič ustanovljenem 1. decembra 1943 s poglavitno

nalogo, na Kolpi varovati osvobodjeno ozemlje Bele krajine, kar je do konca vojne zvesto in po svojih močeh tudi izpolnil...»

Knjigo sestavlja 16 poglavij in sklepna misel ter obširno kazalo imen, enot in krajev. Posamezna poglavja po kronološkem zaporedju opisujejo razvoj partizanskih enot in njihove akcije, pomembnejše politične dogodke in sovražne ofenzive. Vsako poglavje je razdeljeno v več podpoglavij, zaključuje pa jih obsežne opombe. V sklepni misli pa je avtor med drugim še zapisal: »Trdno sem prepričan, da mora biti vsaka zgodovina predvsem resnična. Še celo se mi zdi to pomembno za zgodovinopisje našega narodnoosvobodilnega boja oziroma socialistične revolucije, saj so za zdaj pisci in drugi pričevalci o tem večidel tudi njegovi udeleženci. Pa ne samo zato! Štirileten osvobodilni boj slovenskega ljudstva skupaj z drugimi jugoslovanskimi narodi na življenje in smrt in za novo, pravičnejšo družbeno ureditev je bil pretrd in preveč pretresljiv, pa hkrati

preveličasten, da bi smeli kazati njegovo podobo z neresnico, zamolčevanjem ali pa lepoticenjem. To načelo mi je bilo poglavitna smernica tako pri pisanju knjige kot pri soočevanju z njenimi ocenami.»

Knjiga Belokranjski odred brez dvoma predstavlja pomembno osvežitev in obogatitev knjižne zbirke NOV in POS, še en velik deleč v ustvarjanju mogočnega kronološkega mozaika opisovanja in oživljanja najpomembnejših trenutkov v zgodovini našega naroda. Kakor vsa dosedanja dela v tej zbirki je tudi pričujoče zelo bogato ilustrirano s številnimi dokumentarnimi fotografijami in skicami. Strokovna recenzenta besedila sta bila prof. Janko Jarc in Lado Ambrožič; knjigo je opremil Vladimir Lakovič, skice zanjo je izdelal Vladimir Štimac, tehnični urednik pa je bil Jože Čertalič. Delo je založila založba Partizanska knjiga v sodelovanju z odborom Belokranjskega odreda v Črnomlju.

Iztok Ilich

Vlado Habjan: Trotamora

Zajetna knjiga Vlada Habjana, roman z nenavadno zvenečim naslovom Trotamora prinaša že na naslovni strani tri zanimive podatke: sporoča, da je roman nastajal kar pet let in da je bil napisan že pred trinajstimi leti, a da ga je avtor pozneje še nekoliko predelal in jezikovno prečistil; delo označuje kot roman iz unejstva, kar pomeni, da pripoveduje o življenju in boju naših ljudi tostran in predvsem onstran Karavank; in navsezadnje sam naslov knjige, ki ga je mogoče razumeti samo s pomočjo ustrezne razlage: ta beseda, ki ima na Koroškem tudi nekatere drugačne oblike in izpeljanke, pomeni lik dvojne zvezde, ene vrisane v drugo, in predstavlja svetopisemski simbol, ki so ga ljudje vrezovali v otroške zibelke, kjer naj bi kot nekakšen dober urok obvaroval dojenčka vsega hudega. »Čez čas je videl samo še lučko in njen samodrugli lik,« razlaga pisatelj proti koncu knjige to skrivnostno znamenje. »V njem se je spajala velika peteroogla zvezdica z malo zvezdico — vendar tako, da se ni zabrisovala njena dvojnostna podoba. 'Trotamora' si je tolmačil ob svitu večne lučke privid prave Trotamore in dvojnost besed. 'Trot' je zvezdica; mora

pa je Morana; pač ženska z nadnaravno močjo v čarovniških rečeh. Dojenčkom sesa in tudi izsesa kri na prstih noge ali tudi na peti. Nobeno omotavanje ne pomaga otroku toliko zoper Moro v en mah vrezljana, ne samo vrisana zvezda. Taka zvezdica v zvezdi zaleže le, če je scela vdolbena v zagovor novorojencu na zibki...»

Že samo te okoliščine dajejo romanu poseben mik in ga dvigajo nad raven poprečnega branja. Seveda pa je knjiga zanimiva tudi iz drugih razlogov: tako zaradi same snovi, ki zajema najprej čas okoli neuspelega nacističnega puča na Koroškem leta 1934, nato pa zadnje obdobje narodnoosvobodilnega boja v tistih krajih, kakor seveda tudi zaradi načina podajanja te snovi. Zelo zanimivi so namreč pisateljevi politični pogledi in razlage, njegove z bogatimi bibličnimi prispodobami obarvane misli o preteklosti, sedanjosti in prihodnosti slovenskih družin in posameznikov, ki so po nesrečnem plebiscitu ostali v mejah Avstrije, in še zlasti ponavljajoča se razmišljanja — v različnih odtenkih in ideoloških konfrontacijah — o najusodnejših trenutkih in odločitvah, ki so kolo zgodovine pgnali v to in ne drugačno smer.

Osrednji junak romana je kmet in lastnik žage Andrej Riegel, ki je pozneje v partizanih dobil ime Grom. Okoli njega pa je zbrana pisana galerija bratrancev, sosedov in znancev, s katerimi si že v času pred vojno ni bil enakega mnenja glede usode Korošcev in Koroške, prihod in zmaga nacistov pa jih je dokončno postavila na nasprotni bregovi. V drugem delu knjige stopi v ospredje še usodni ljubezenski trikotnik med Gromom, njegovo mlado ženo Polnko-Strelo in četnim komisarjem Petračem. V eni izmed hudih hajk pade ranjena Strela v sovražnikove roke. Grom, ki misli, da je mrtva, razmišlja celo o samomoru, predvsem pa kuje maščevanje nad Petračem. Toda ob nepričakanem napadu na taborišče, se vse izteče drugače: Petrač se v strahu, da bi živ padel nacistom v roke, konča sam, Grom pa do zadnjega zadržuje premočne sovražnike, med katerimi sta tudi njegova bratranca, ter s tem pomaga svoji četi, da se še zadnji hip izmuzne iz ognjenega obroča.

V romanu se torej srečujemo z rojevanjem, razraščanjem in presihajočimi uspehi partizanskih enot na Golanjskem višavju; tudi te čete se materialno in moralno hranijo in napajajo v zaledju, pri prebivalstvu, in

tudi v tej pripovedi ne gre brez ljubezni, njene veličine in tragike, usodnosti. Roman je vsekakor plod dolgoletnih avtorjevih razmišljanj o usodi slovenskega naroda — vse tja od naselitve naših davnih prednikov pa do današnjih dni — o možnosti njegovega obstoja in še posebej o pomembnih premikih, ki jih je prinesel narodnoosvobodilni boj. Dognanja, do katerih se je dokopal na tem področju, se seveda nujno povezujejo z dognanji na idejnem, sociološkem in političnem področju ter vodijo do izvirnih razlag zgodovinskih dogajanj v širšem področju Podonavja. Še posebej so v tem pogledu zanimiva razmišljanja o vlogi in pomenu celjskih grofov, kakor tudi o ravnanju naših oblasti v prelomnem obdobju pred usodnim plebiscitom in tudi po njem, ko se je sprožil pravi raznarodovalni plaz. Prav tako samosvoje in drzne ter zato zanimive so tudi številne biblične prisposode in pogoste primerjave usode naših prednikov z usodo preganjanih Židov.

Roman je v okviru zbirke Nova slovenska knjiga ob koncu minulega leta izdala založba Mladinska knjiga. Kratko spremno besedo k delu je prispeval Jože Šmit, oblikoval in opremil pa je knjigo Borut Kovše.

V oceno smo prejeli

Harrison E. SALISBURY: *900 dni obleganja Leningrada*. Prevedel Marko Selan. Opremil Matjaž Vipotnik. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1975.

Detinjstvo — poezija. Zamil, predgovor in anketna vprašanja Vladimir MILA-

RIĆ. V knjigi sodeluje 50 avtorjev, večina avtorjev otroških pesmi. Iz Slovenije: Niko Grafenauer, Neža Maurer in Črtomir Sinkovec. Edicija »Stražilovo«, knjiga 32. Izdala Srbska čitalnica in knjižnica Irig, ustanovljena 1842. Novi Sad 1975.